

К. Г. Ходзінський, П. П. Мазурок

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ

**Навчальний посібник для студентів
економічних навчальних закладів
2-ге видання, виправлене**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видавництво “Магнолія Плюс”
Видавець СПД ФО “В. М. Піча”
Львів 2006**

УДК 33 (091/477)
ББК 65.03 (4Укр)
Х 69

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти
(Лист № 14/18.2–2702 від 20 грудня 2004 р.)*

Рецензенти:

- І. О. Лютий**, доктор економічних наук, професор, зав. кафедрою фінансів,
грошового обігу та кредиту Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка;
Т. Л. Мостенська, доктор економічних наук, професор Національного
університету харчових технологій.

Ходзінський К. Г., Мазурок П. П.

Х 69 Економічна історія України та провідних країн світу: Навчальний
посібник. – 2-ге видання, виправлене. – Львів: “Магнолія Плюс”;
видавець СПД ФО “В. М. Піча” 2006.– 152 с.
ISBN 966-8340-54-X

В навчальному посібнику стисло подається матеріал по всіх розділах програми базового курсу.

Посібником можуть скористуватись не лише студенти ВНЗ, які з певних причин не мають можливості вивчати великі за обсягом підручники або інші посібники, але й ті, хто навчається без відриву від виробництва, а також практикуючі бізнесмени, які не мають економічної освіти та всі ті, хто цікавиться історією вітчизняної та світової економіки.

**УДК 33 (091/477)
ББК 65.03 (4Укр)**

ISBN 966-8340-54-X

© Ходзінський К. Г., Мазурок П. П., 2006
© Видавець СПД ФО “В. М. Піча”, 2006
© “Магнолія Плюс”, 2006

ЗМІСТ

Передмова	8
РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ ТА ЗНАЧЕННЯ КУРСУ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ	10
1.1. Визначення предмету та основних завдань курсу “Економічна історія”	10
1.2. Місце економічної історії в системі економічних наук	13
1.3. Основні принципи та критерії періодизації економічної історії	13
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 1</i>	<i>15</i>
РОЗДІЛ 2. ГОСПОДАРСЬКІ ФОРМИ ЕКОНОМІКИ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ І СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	17
2.1. Особливості розвитку економіки в умовах первіснообщинного ладу .	17
2.2. Розвиток економіки в період рабовласницького суспільства	20
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 2</i>	<i>21</i>
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЄВРОПІ. НАСЛІДКИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ	23
3.1. Загальна характеристика економіки феодального суспільства	23
3.2. Форми землеволодіння та типи феодального господарювання в епоху Середньовіччя	24
3.3. Середньовічне місто та його економічна роль	27
3.4. Розвиток ремесла та торгівлі	28
3.5. Передумови і наслідки великих географічних відкриттів	29
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 3</i>	<i>30</i>
РОЗДІЛ 4. ФОРМУВАННЯ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН У КИЇВСЬКІЙ РУСІ В ІХ – ХІІІ СТ. ГОСПОДАРСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ХІІІ – ХVІ СТ.	32
4.1. Загальна характеристика розвитку продуктивних сил у Київській Русі та створення соціально-економічних передумов для формування Давньоруської держави	32
4.2. Феодальне землеволодіння: форми, характер. Основні категорії залежних селян у Київській Русі	34
4.3. Розвиток міст, ремесла та торгівлі в Київській Русі	36
4.4. Феодальна роздробленість Київської Русі в 30 –40-х рр. ХІІІ ст. Економічні причини втрати східними слов'янами своєї державності	38

4.5. Особливості розвитку господарства на українських землях у складі Лиговської та Польської держав	40
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 4</i>	<i>42</i>
РОЗДІЛ 5. ГЕНЕЗИС КАПІТАЛІЗМУ.	
МАНУФАКТУРНИЙ ПЕРІОД ЙОГО РОЗВИТКУ	44
5.1. Походження і еволюція товарного виробництва та товарного господарства	44
5.2. Особливості простої капіталістичної кооперації праці	45
5.3. Характерні риси мануфактурного періоду розвитку продуктивних сил	46
5.4. Початкове нагромадження капіталу та його роль у становленні капіталістичного ладу	48
5.5. Капіталістична фабрика як вища стадія становлення капіталістичного виробництва	50
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 5</i>	<i>50</i>
РОЗДІЛ 6. ЕПОХА ПЕРЕХОДУ ДО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА (КІНЕЦЬ XVII – ДРУГА ТРЕТИНА XIX СТ.)	52
6.1. Промисловий переворот в Англії та його наслідки	52
6.2. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США, Росії та його роль у розвитку продуктивних сил	54
6.3. “Пруський” та “американський” шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві	56
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 6</i>	<i>57</i>
РОЗДІЛ 7. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПІЗЬНОГО ФЕОДАЛІЗМУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН	59
7.1. Аграрні відносини в Україні у XVI – XVIII ст. Економічний стан Лівобережної України за часів гетьманщини	59
7.2. Економічна політика Богдана Хмельницького	60
7.3. Соціально-економічний устрій Запорозької Січі	63
7.4. Економічна політика Петра I та її вплив на Україну	64
7.5. Посилення експлуатації селян. Панщина. Соціальне розшарування селян та козаків	66
7.6. Оцінка Переяславського договору (1654)	67
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань розділу 7</i>	<i>68</i>

РОЗДІЛ 8. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ В ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ СВІТУ (МЕЖА ХІХ – ХХ СТ.). СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919 – 1939)	70
8.1. Основні тенденції розвитку світової економіки. Монополізація та її форми	70
8.2. Економіка Англії на межі ХІХ – ХХ ст. Причини втрапи нею світової економічної першості	72
8.3. Франція на рубежі ХІХ – ХХ ст. Сповільнення темпів розвитку	72
8.4. Об'єднання німецьких земель за ініціативою Пруссії. Економічне зростання. Роль мілітаризації економіки	73
8.5. Перетворення США в провідну індустріальну державу світу. Причини та фактори економічного зростання США	74
8.6. Криза 1929 – 1933 рр. у США та шляхи виходу з неї. “Новий курс Ф. Д. Рузвельта”	75
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 8</i>	<i>76</i>
РОЗДІЛ 9. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ...	78
9.1. Основні положення та економічні наслідки реформи 1861–1866 рр. та скасування кріпацтва	78
9.2. Столипінська аграрна реформа, її основні положення та реалізація в Україні	79
9.3. Початок промислового перевороту в Україні та промислове піднесення 90-х рр. ХІХ ст.	80
9.4. Промисловий розвиток західноукраїнських земель. Колоніальний характер галузевої структури західноукраїнської промисловості	82
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 9</i>	<i>83</i>
РОЗДІЛ 10. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В ПЕРІОД МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ. ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 Р.	85
10.1. Економічні наслідки Першої світової війни	85
10.2. Соціально-економічна політика Центральної Ради	86
10.3. Економічні заходи гетьманського уряду	87
10.4. Націоналізація землі, промислових підприємств, торгівлі радянською владою. Політика “воєнного комунізму”	89
10.5. Україна в період НЕПу	90
10.6. Сталінська індустріалізація промисловості і колективізація сільського господарства та їх наслідки. Голодомор 1932 – 1933 рр.	92
10.7. Економічна політика Західноукраїнської Народної Республіки	95
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 10</i>	<i>96</i>

РОЗДІЛ 11. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	100
11.1. Економічні підсумки Другої світової війни. План Маршалла, його сутність і мета	100
11.2. Динаміка та структурні зміни господарського розвитку промислово розвинутих країн у другій половині ХХ ст.	102
11.3. Інтеграційні процеси в економіці Західної Європи. “Спільний ринок”. Європейський Союз	103
11.4. Економіка США після Другої світової війни та основні тенденції її розвитку	105
11.5. Економічні наслідки поразки Японії в Другій світовій війні. “Зворотний курс” Дж. Доджа – К. Шоупа в Японії. Фактори економічного зростання Японії 50-60 рр. ХХ ст.	106
11.6. Фактори економічного піднесення ФРН. Економічна програма Л. Ерхарда, його господарські реформи	108
11.7. Економічні наслідки Другої світової війни і особливості повосенного розвитку Франції. Економічна політика голізму	109
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 11</i>	<i>111</i>
РОЗДІЛ 12. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	113
12.1. Господарське реформування в зарубіжних країнах (1970 – 1990). Основні економічні проблеми світу.	113
12.2. “Рейгономіка” та її результати	115
12.3. Економічні реформи уряду М. Тетчер	116
12.4. Економічні реформи в Китайській Народній Республіці	117
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 12</i>	<i>119</i>
РОЗДІЛ 13. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОНОМІКИ КРАЇН, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ. НОВІ ІНДУСТРІАЛЬНІ КРАЇНИ (НІК). РОЗПАД КОЛОНІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ	121
13.1. Розпад колоніальної системи імперіалізму і виникнення нових незалежних держав	121
13.2. Проблеми економіки країн, що розвиваються	123
13.3. Нові індустріальні країни (НІК) та причини їх швидкого економічного зростання. Роль транснаціональних компаній (ТНК)	124
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 13</i>	<i>126</i>

РОЗДІЛ 14. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД І ДО КІНЦЯ 80-Х РР. ХХ СТ.	128
14.1. Наслідки Другої світової війни для економіки України	128
14.2. Структурні зрушення у народному господарстві України.....	130
14.3. Економічна реформа другої половини 60-х рр. ХХ ст. та причини її невдачі. Застійні явища в економіці 70-х рр. та першої половини 80-х рр. ХХ ст.	131
14.4. Спроби реформування радянської системи у другій половині 80-х рр. ХХ ст. <i>Перебудова</i>	133
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 14</i>	134
РОЗДІЛ 15. ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	136
15.1. Проголошення незалежності України	136
15.2. Основні тенденції економічного розвитку України в перехідний період від тоталітарної до ринкової економіки	137
15.3. Особливості реформування економіки України	139
<i>Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 15</i>	142
ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.....	145
РЕКОМЕНДОВАНИЙ СПИСОК ОСНОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ОПТИМАЛЬНИЙ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КУРСУ).....	146

Передмова

Вивчення економічної історії студентами, які опановують різні економічні науки і набувають знання та навички з тих чи інших економічних спеціальностей, в умовах перехідної економіки, в яких нині перебуває незалежна Україна, є об'єктивною необхідністю.

Для того, щоб упевнено орієнтуватися в багатогранних економічних процесах, що відбуваються на ринках, фахівець-економіст повинен досконало знати історію розвитку економіки стосовно глобальних світових процесів та їх особливостей як для певного історичного етапу, так і для кожної окремої країни чи регіону.

У цьому навчальному посібнику дуже стисло розглядаються всі розділи програми базового курсу, сукупність яких створює можливість сформуванню у тих, хто його вивчає, основні параметри наукового економічного світогляду, навички аналізу історії розвитку економіки в різних країнах, в різні епохи, уміння орієнтуватися в дуже широкому аспекті історичних процесів еволюції світового господарства, а також синтезувати набуті знання з метою прогнозування цих процесів та прийняття ефективних практичних господарських рішень.

Знаючи досконало як досягалися ефективні наслідки застосування певних вдалих варіантів економічної політики держави чи рішень окремих господарюючих суб'єктів, сучасний фахівець-економіст має можливість критично, зі знанням сучасної економічної кон'юнктури, врахувати досвід минулого, приймаючи відповідальні господарські рішення. Тим більше, нинішній економіст, знаючи приклади невдалих, неефективних, провальних економічних проектів минулого, має можливість передбачливо уникнути помилкових рішень і тим самим досягти бажаних наслідків.

Цей посібник, який є коротким курсом економічної історії України та країн світу, запропоновано головним чином для тих читачів, які з певних причин не мають можливості вивчати великі за обсягом підручники або інші посібники. Зокрема, цим посібником

можуть скористатися студенти вищих навчальних закладів для повторення та закріплення набутих знань, всі ті, хто навчається без відриву від виробництва, а також практикуючі бізнесмени, які не мають економічної освіти, та всі ті, хто цікавиться історією вітчизняної та світової економіки.

Предмет та значення курсу економічної історії

План викладення матеріалу

1.1. Визначення предмету та основних завдань курсу “Економічна історія”.

1.2. Місце економічної історії в системі економічних наук.

1.3. Основні принципи та критерії періодизації економічної історії.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 1.

1.1. Визначення предмету та основних завдань курсу “Економічна історія”

Історія економіки виникла як самостійна галузь науки в рамках політичної економії і бере свій початок від історико-економічних нарисів у знаменитій книзі *А. Сміта „Багатство народів”* (1776). Вже в першій половині XIX ст. в Західній Європі з’явилося багато праць, спеціально присвячених історії господарства. Цьому надто сприяв розвиток державної статистики.

В кінці XIX – на поч. XX ст. в багатьох європейських університетах створюються кафедри історії господарства. Виникають спеціальні історико-економічні періодичні видання. Першим з них було німецьке – *„Квартальник з соціальної та економічної історії”* (1903), американське – *„Журнал економічної та ділової історії”* (1927), французьке – *„Огляд економічної історії”* (1921) та ін. Ці видання виходять на Заході і в наш час. У першу чергу слід звернути увагу на визначення предмету економічної історії.

|| * Предметом економічної історії є вивчення процесу походження і розвитку різних типів господарства.

Саме типів, а не загальних законів розвитку економіки. Економічна історія вивчає господарську діяльність людства в його історичному розвитку. А це передбачає: ⇨ *глибоке дослідження основних явищ і процесів всіх форм економічної діяльності людства (матеріального і нематеріального виробництва);* ⇨ *діяльність економічних організацій і установ;* ⇨ *економічної політики України та провідних країн світу.*

У більшості народів існують різні типи економіки, які іноді називають *цивілізаціями*.

В нинішній Україні, наприклад, існують ➤ *державні,* ➤ *кооперативні,* ➤ *акціонерні,* ➤ *приватні типи економіки* (в промисловості і сільському господарстві). Сучасні супермаркети співіснують з стародавніми базарами і торгівлею з рук.

Стан економіки і визначається характером взаємовідносин між господарськими типами. При відносній гармонії між ними кожний господарський тип має можливість подальшого розвитку шляхом силового витіснення одними із типів інших, встановлюється монополія одного з типів в умовах одноукладної економічної структури. Це приносить нації значну шкоду і неминуче вимагає гармонійного розвитку господарства.

Існує ціла низка емпірично запроваджуваних критеріїв, які характеризують історичну типологію економіки. Визначено, наприклад, що для всіх без винятку типів господарства, які базувалися на суспільних колективістських відносинах, характерна більш низька продуктивність праці, ніж для типів господарства з пануванням приватної власності. Історія економіки показує чимало прикладів, коли економічні рішення, які виливаються в економічну політику, були хибними і завдавали багато шкоди нації. Це стосується в першу чергу надмірних зусиль з милітаризації економіки, підготовки і проведення війн.

Для економіста, який керує економічними процесами, надзвичайно важливим є значення історії економічних процесів, бо це створює необхідні передумови для прогнозування ефективності тих чи інших

економічних рішень, розвиває природний дар передбачення, який є найважливішою рисою сучасного спеціаліста в галузі економіки.

Майбутньому економісту надзвичайно необхідні знання історії різних типів господарства. Це прямо впливає з основного завдання економічної освіти – навчити майбутнього спеціаліста професійно мислити. Адже, вивчаючи історію народного господарства, професіонал шукає аналог, прецедент тієї чи іншої ситуації і враховує уроки історії, приймаючи відповідні рішення при формуванні економічної стратегії та практики. Якщо ігнорують історію, то допускаються таких промахів, як, наприклад, давно відомі історії так звані “*фінансові піраміди*” – як метод пограбування людей (сума платежів перекривається сумою нових депозитів).

Історія економіки нараховує стільки років, скільки людині сучасного типу (*кроманьйонцю*) – приблизно 40 тис. років. Правда, і до кроманьйонців на нашій планеті проживали первісні люди: пітекантропи (біля 500 тис. років тому) і неандертальці (понад 200 тис. років), які користувалися кам'яними знаряддями праці. Але ні пітекантропи, ні неандертальці не були предками кроманьйонців, бо вони мали зовсім інший генотип. Отже, кроманьйонці не запозичили і не продовжували господарське життя неандертальців, а розпочали все з початку. Тому вік сучасної економіки дорівнює віку сучасної людини (*кроманьйонця*).

Використовуючи викопні зразки, археологи в точності оволоділи технологією виготовлення багатьох знарядь праці первісними кроманьйонцями. Польові експерименти досить переконливо свідчать про те, що первісна кам'яна, кістяна і дерев'яна техніка більш продуктивна, ніж вважалося раніше, і на виготовлення кам'яної сокири йшли не десятки років, як вважали раніше, а всього декілька годин. Рубка молодого дерева (діам. 10 см) такою сокирою тривала не години, а всього одну хвилину; виготовлення 4-х метрового довбаного човна – не роки, а приблизно 10 днів і т. д. Кам'яні знаряддя були не одноразового (як вважалося), а багаторазового використання і підлягали ремонту.

Експерименти свідчать про те, що праця і в первісному господарстві була досить продуктивною і людина мала достатньо вільного

часу, а не працювала з ранку до вечора. Відкидається також трактування походження канібалізму на ґрунті начебто білкового голодування. Цього не могло бути тому, що продуктивна праця первісної людини забезпечувала достатню кількість білкової їжі.

Зовсім інакше вирішується також питання про причини появи металеві техніки. Застосування металів було викликано не лише намаганням первісної людини підвищити продуктивність своєї праці, а й здебільшого стимулювалось потребами війни.

1.2. Місце економічної історії в системі економічних наук

Економічна історія, як одна зі складових частин фундаментальних економічних наук, є основним джерелом фактичного матеріалу для всіх економічних наук і в першу чергу для політичної економії. Вона дуже тісно взаємодіє не тільки з дисциплінами економічної теорії (політекономією, макро- та мікроекономіками), а й з функціональними економічними науками (економіка промисловості, сільського господарства тощо). Важливою є також взаємодія економічної історії з конкретними соціологічними дисциплінами, а також з історичними науками.

✱ *Отже, економічна історія, перебуваючи на стику економічних та історичних дисциплін, зовсім не копіює їх, а має особливий підхід у дослідженні історико-економічних процесів.*

Економічна історія багато уваги приділяє таким типологічним факторам, як менталітет, екологія та геополітика, але всі ці проблеми, як і проблеми економічної політики окремих держав та державних об'єднань, вивчаються не самі по собі, а лише з точки зору їхньої ролі в розвитку економіки.

1.3. Основні принципи та критерії періодизації економічної історії

В економічній науці найчастіше вживаються два основні принципи періодизації економічної історії. Згідно з ⇨ *першим принципом*, який отримав назву *формаційного* (основоположник К. Маркс),

історія економіки поділяється на низку соціально-економічних формацій (⇒ *первіснообщинна*, ⇒ *рабовласницька*, ⇒ *феодална*, ⇒ *капіталістична*). Критеріями кожної з формацій є особливості соціально-економічного ладу суспільства, який характеризується відносинами власності, класовими протиріччями (що вважаються рушійною силою суспільства). Перехід від однієї формації до іншої здійснюється внаслідок порушення стану адекватності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил (закону адекватності (відповідності)). Вважається, що неухильний розвиток продуктивних сил суспільства вимагає адекватного прогресу в сфері виробничих відносин. Якщо цього не відбудеться, то суперечність між системою продуктивних сил і виробничих відносин переростає у конфлікт, який є основою соціальної революції (в мирних або немирних формах), а остання викликає неминучу появу нового суспільного способу виробництва, нової соціально-економічної формації.

⇒ *Другим принципом* періодизації історії економіки, який набув поширення серед сучасних економістів, є прогрес в розвитку продуктивних сил суспільства, техніки і технології виробництва (технологічний). Основними критеріями такої періодизації є зміни, прогрес в техніці та технологіях виробництва. Саме на цій основі з'явився *технологічний підхід* до періодизації економічної історії, згідно з яким виділяються *три технологічні способи виробництва*:
➤ *природний*, ➤ *індустріальний* та ➤ *постіндустріальний*.

Для *природного технологічного способу* виробництва характерне застосування у виробництві технологій, оснований на ручній праці.

Для *індустріального технологічного способу* виробництва – технології зі застосуванням систем машин, а для *постіндустріального технологічного способу* виробництва – застосування новітніх автоматизованих виробничих комплексів, комп'ютеризації, інформатизації та виведення людини за межі безпосереднього виробництва.

Часто застосовується і *третій підхід* до періодизації соціально-економічного розвитку суспільства – *цивілізаційний*, основоположником якого був американський історик і етнограф *Льюїс Генріх Морган* (1818 – 1881), який виділяє три періоди у розвитку людського

суспільства: ⇒ *дикість* (поява людини (кроманьйонця) – 40 тис. років до н. е., до появи гончарства) – два геологічні періоди: ⇒ палеоліт, мезоліт; ⇒ *варварство* – середні віки; ⇒ *цивілізація* – сучасний стан.

Економічна історія поєднує ці підходи до періодизації суспільного виробничого процесу з врахуванням певних особливостей різних країн.

Розвиток продуктивних сил передбачає перехід від природних продуктивних сил до суспільних продуктивних сил, а потім і до загальних продуктивних сил.

↳ *Природні продуктивні сили* (продуктивні сили) були притаманні первісному суспільству і визначалися як природою самої людини, так і силами оточуючої її природи. В цей період відбувався перехід від привласнюючої економіки до продукуючої.

↳ *Суспільні продуктивні сили* виникли внаслідок історичних процесів об'єднання і розподілу праці. Проявилися у функціонуванні трьох суспільно-економічних формацій (первісної, рабовласницької та феодальної).

↳ *Загальні продуктивні сили* забезпечують панування розвинутого суспільного індивіда над силами природи при допомозі НТП і проявляються в ході НТП.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 1

Запитання

1. Яку роль відіграє знання історії економіки в питанні формування економічного світогляду спеціаліста в галузі економіки?
2. Яким чином пов'язана господарська діяльність людей з економічними закономірностями?
3. Назвіть найбільш поширені типи господарювання в економічній історії людства.
4. Якому принципу періодизації економічної історії (формаційному чи технологічному) Ви віддаєте перевагу? Чому?
5. Наведіть приклади практичного застосування знань з економічної науки у повсякденній діяльності людей.

6. Яке місце займає економічна історія в системі економічних наук?

Тести

1. Що є предметом вивчення економічної історії?

- а) набір правил, які дозволяють здійснити правильний вибір раціональної економічної поведінки суб'єкта господарювання;
- б) економіка підприємства і принцип організації господарських систем;
- в) еволюція господарської діяльності на прикладі окремих країн у різні епохи;
- г) сукупність методів проведення економічних реформ у різних країнах;
- д) фактори, які впливають на темпи та характер економічного розвитку.

2. Яка з функцій економічної історії пов'язана з акумуляцією господарського досвіду і використанням його у розробці економічної політики?

а) пізнавальна; б) прогностична; в) аналітична; г) практична; д) виховна (ідеологічна).

3. Що не відноситься до задач економічної історії?

- а) вивчення еволюції форм суспільного виробництва;
- б) розгляд економічного розвитку країн і регіонів у різні періоди часу;
- в) надання конкретних рекомендацій організації господарської діяльності окремим суб'єктам;
- г) аналіз альтернативності розвитку економіки;
- д) вивчення еволюцій економічних інститутів – грошей, кредиту, податків та ін.

4. Основне значення вивчення економічної історії полягає у:

- а) прийнятті вірного рішення;
- б) можливості передбачити еволюцію суспільних явищ;
- в) формуванні економічного мислення;
- г) збагаченні досвідом людства у вирішенні господарських проблем;
- д) забезпеченні гарантованості уникнення кризових явищ.

Господарські форми економіки первісної доби і стародавніх цивілізацій

План викладення матеріалу

2.1. Особливості розвитку економіки в умовах первісно-общинного ладу.

2.2. Розвиток економіки в період рабовласницького суспільства.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 2.

2.1. Особливості розвитку економіки в умовах первіснообщинного ладу

Первіснообщинний лад – перша в історії людського суспільства суспільна економічна формація. Вона охоплює час від виділення людини з світу тварин до виникнення класового суспільства. Для первіснообщинного ладу характерне рівне ставлення всіх членів суспільства до засобів виробництва і відповідно зрівняльний спосіб розподілу суспільного продукту.

Приблизно 35 – 40 тис. р. тому з’явилися первісні люди (*кроманьйонці*). Первісні люди хоч і створювали примітивні знаряддя з каменю, дерева, але виробництвом їжі ще не займалися, а привласнювали її, як дар природи. Основним способом добування засобів існування були ⇨ *мисливство*, ⇨ *збирання плодів*, ⇨ *коренів*, ⇨ *риболовство*.

Для розуміння економіки первісного суспільства важливе значення мають поняття життєзабезпечуючого і надлишкового продукту.

|| * **Життєзабезпечуючий** – це той продукт, який був абсолютно необхідним для підтримки фізіологічного існування членів первісного суспільства.

А весь суспільний продукт, який перевищував цей рівень – надлишковий. Надлишковим він вважався не тому, що він не міг бути спожитим, а тому, що без нього люди могли вижити.

Первісне суспільство умовно можна поділити на ⇨ *кам'яний* (палеоліт, мезоліт, неоліт), ⇨ *мідно-бронзовий* і ⇨ *залізний* віки.

◆ *Палеоліт* (найдавніший кам'яний вік) тривав найдовше. Для нього характерні примітивні знаряддя праці та такі види господарювання, як ➤ *збиральництво*, ➤ *мисливство*, ➤ *рибальство*. А вся епоха мала привласнювальний характер діяльності. Найважливішим досягненням цього часу є здобуття навичок видобувати і підтримувати вогонь, мати постійні житла.

◆ *Мезоліт* (середній кам'яний вік) характеризується значним удосконаленням знарядь праці (лук і стріли, водяні човни, плоти).

При переході від мезоліту до неоліту зароджуються відтворюючі форми господарювання в тваринництві.

◆ *Неоліт* (новий кам'яний вік) характеризується остаточним утвердженням відтворювальних форм господарювання, які стають домінуючими: крім тваринництва, з'являється землеробство, гончарство. Широко використовується наземний транспорт – вози, сані.

◆ *Мідно-бронзовому* віку притаманні такі риси, як швидкий розвиток орного землеробства, тваринництва, поділ праці на ➤ *землеробство*, ➤ *ремесло*, ➤ *гончарство*. Постійним і стабільним стає обмін.

◆ *Ранній залізний вік* – характеризується застосуванням більш досконалих бронзових і залізних знарядь праці (плуг, залізні ножі, серпи, лемиші).

Втім, як переконують накопичені знання з генетики, людина впродовж своєї історії не раз ризикувала щезнути як вид. Так, приблизно 70 тис. років тому, як свідчать нещодавно проведені дослідження, людина опинилася на межі вимирання. Дослідники дотримуються тієї версії, що певної миті на Землі залишалися

живими лише дві тисячі осіб. Це означає, пише журнал "Американ джорнел оф х'юман джінетикс", що протягом досить тривалого часу людина була практично вимираючим видом, легкою жертвою інфекційних та інших хвороб, природних катаклізмів та конфліктів. Дослідження генетиків переконують, що малі розбіжності в структурі ДНК нинішньої людини свідчать про те, що ми – нащадки невеликої групи, якій вдалося вижити в певний проміжок часу.

Наявність повної власності колективу на всю їжу, добуту її членами, та зрівняння всіх при її розподілі виступали як природний самозахист в суворих умовах виживання.

В еволюції первісного суспільства можна виділити два етапи.

◆ *Перший етап* – *рання первісна община*, яка характеризується безроздільним пануванням колективної власності і зрівняльного розподілу, виникненням парної сім'ї, племені. Розвиток продуктивних сил, відповідне збільшення маси надлишкового продукту привело до того, що зрівняльний розподіл став перепоною до подальшого прогресу виробництва.

◆ *Другий етап* – *пізня первісна община* характеризується переходом до трудового способу розподілу і до продуктивного способу господарювання. Головним чином – до *землеробства і скотарства*. Це була революція в розвитку продуктивних сил суспільства, оскільки створювалося гарантоване забезпечення людей життєво важливими потребами, яке в свою чергу викликало швидке зростання населення, а також привело до формування класів і держави.

Виділяється в окрему галузь економічної діяльності *ремесло*, що сприяло, в свою чергу, розвитку товарообміну. Поглиблюється майнова нерівність.

Починає зароджуватись *експлуатація*, а з нею і первісне *рабство*. Зародження ранніх класових суспільств пов'язане з часом розповсюдження та широкого застосування металів.

У слов'ян і германців формування класового суспільства завершилось формуванням феодального ладу.

2.2. Розвиток економіки в період рабовласницького суспільства

Рабовласницький лад – перша в історії людського суспільства класова суспільна економічна формація, основана на приватній формі власності не тільки на матеріальні знаряддя виробництва, а й на самого безпосереднього виробника – раба. Свого найвищого розвитку рабство досягло в Древній Греції і Стародавньому Римі. Поява рабства пов'язана з \Leftrightarrow розвитком продуктивних сил, \Leftrightarrow виникненням приватної власності і додаткового продукту. Тепер робоча сила людей могла виробляти значно більше, ніж вимагалось для її утримання. Розрізняють два основних типи рабства:

- *раннє (патріархальне) – домашнє;*
- *розвинуте, класичне (античне).*

Виробництво в цих умовах мало натуральний характер зі застосуванням малопродуктивної праці рабів.

Склалися два типи господарської організації в рабовласницькому суспільстві – східне і античне рабство. Але їм були властиві такі спільні риси, як застосування ручної праці на основі індивідуальних та колективних знарядь праці, землеробство та натуральне господарство, а також застосування примусової праці рабів.

Східне рабство виникло в IV тис. до н. е. в Стародавньому Єгипті. До району східного рабства належали також Межиріччя (Месопотамія), що розміщалася між річками Тигр і Євфрат, Стародавня Індія та Китай. Особливості східного рабства полягали в тому, що воно тут не набуло всебічного поширення у суспільному виробництві. Раби в основному перебували в державній власності. Рабів використовували головним чином для обслуговування рабовласників та будівництва пірамід, каналів. Головним джерелом рабства була війна, піратство, боргове рабство.

Античне (лат. *antiguus* – давній) рабство охоплювало період з I тис. до н. е. до першої половини I тис. нашої ери. В цей період рабство досягло повного розквіту. Використання праці рабів стало більш різнобічним і продуктивнішим. Рабство перетворюється на класичне і відіграє важливу роль в економічному піднесенні

стародавніх Греції та Риму. Особливістю античного рабства було те, що тут праця рабів широко застосовувалась в матеріальному виробництві в усіх сферах господарювання: ⇒ *в сільському господарстві*, ⇒ *в різних галузевих структурах ремісництва*, ⇒ *будівельній справі*. Основним джерелом було боргове рабство. Але господарювання, засноване на жорстокій експлуатації рабів, згодом вичерпало свої можливості. Примусова праця рабів була позбавлена економічного інтересу і тому була малопродуктивною. Рабу не можна було доручити якісь більш складні знаряддя праці. Все це породило тенденції до заміни рабоволодіння іншими методами організації праці.

Криза рабовласницького господарства привела до виникнення (IV ст.) *колонату*, який був специфічною формою виробничих відносин між великими земельними власниками і безпосередніми виробниками, які називалися *колонами*. Ця форма відносин отримала поширення в Римській імперії. При цьому великі земельні володіння роздрібнювались на невеликі земельні ділянки – *парцели*, які землевласники здавали в оренду колонам, поступово прикріплюючи їх до землі. Це був свосередний перехід від рабовласницького до феодального способу господарювання.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 2

Запитання

1. *Дайте узагальнюючу характеристику та розкрийте зміст основних етапів господарської еволюції первіснообщинного ладу.*
2. *Чим пояснити колективне володіння всіма засобами виробництва?*
3. *Які Вам відомі країни східного рабства і чим вони характерні?*
4. *Чим відрізняється античне рабство від східного?*
5. *У чому полягала сутність колонату?*

Тести

1. *Первісному господарству притаманні наступні характеристики:*
 - а) найдовший етап в історії людства;

Розділ 2. Господарські форми економіки первісної доби і стародавніх цивілізацій

- б) наявність майнової нерівності, експлуатації людини людиною;
- в) перехід від привласнюючого до утворюючого господарства;
- г) низький рівень продуктивних сил;
- д) надзвичайна залежність від навколишнього середовища;
- ж) позаекономічний примус до праці;
- з) консерватизм;
- и) натуральне господарство;
- к) примітивний рівень техніки;
- л) високий рівень розвитку продуктивних сил.

2. Рабовласницький лад прийшов на зміну первісному суспільству тому, що:

- а) був запропонований більш високий рівень продуктивності суспільної праці;
- б) забезпечував постійне відтворення робочої сили шляхом ведення війни і захоплення військовополонених;

- в) мав великі успіхи у будівництві пірамід і інших споруд;
- г) мав сувору державну централізацію;

3. Чим зумовлене зародження колонату?

- а) це нова форма рабоволодіння;
- б) прагненням підвищення продуктивності праці, шляхом наділення рабів власним господарством;
- в) намаганням посилення експлуатації рабів;
- г) прагненням зберегти рабовласницький лад.

Розвиток феодальних відносин у Європі. Наслідки великих географічних відкриттів

План викладення матеріалу

3.1. Загальна характеристика економіки феодального суспільства.

3.2. Форми землеволодіння та типи феодального господарювання в епоху Середньовіччя.

3.3. Середньовічне місто та його економічна роль.

3. 4. Розвиток ремесла та торгівлі.

3.5. Передумови і наслідки великих географічних відкриттів.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 3.

3.1. Загальна характеристика економіки феодального суспільства

Феодальне суспільство було класовим, де співіснували два основних класи – *феодала* (поміщики) і *кріпосні* селяни. Взагалі феодалізм – це система примусової експлуатації економічно напівсамостійного, але юридично залежного (кріпосного) селянства. Економічною основою феодального ладу було монопольне володіння феодалами землею як основною матеріальною умовою виробництва, а також неповна власність поміщика на особу безпосереднього виробника. Поєднання робочої сили зі засобами виробництва здійснювалось шляхом позаекономічного примусу, коли кріпосного селянина силою змушували працювати на поміщика-феодала.

Феодальний спосіб виробництва охоплював у Західній Європі досить тривалий період часу: від падіння Західної Римської імперії (кінець V ст.) до буржуазних революцій XVI – XVIII ст.

Розрізняють три періоди розвитку господарства в епоху Середньовіччя (феодалізму):

↳ Перший період – раннє середньовіччя (V – X ст.) – період генези феодалізму, коли сформувалися основні його риси.

↳ Другий період – зрілість феодальних стосунків (XI – XV ст.). Протягом цього періоду відбувається внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла, товарного виробництва та різних форм торгівлі (внутрішньої та зовнішньої).

↳ Третій період – пізнє середньовіччя (XVI – перша половина XVIII ст.), коли з'явилися перші зародки ринкового господарства та початкові ознаки індустріальної цивілізації.

Термін “феодалізм” одержав широке розповсюдження в науці на початку XVIII ст. Соціально-економічна природа феодального ладу полягає в тому, що це закономірний етап в прогресивному розвитку людського суспільства. Цей суспільно-економічний лад характеризується такими основними ознаками:

- ⇒ по-перше, пануванням натурального господарства;
- ⇒ по-друге, монополією власності феодалів (поміщиків) на землю, яка була головним засобом виробництва;
- ⇒ по-третє, співіснуванням великого поміщицького землеволодіння з дрібним селянським надільним землекористуванням. При цьому безпосередній виробник був прикріплений до землі, яка знаходилась у власності феодалів;
- ⇒ по-четверте, позаекономічний примус особисто залежних від феодалів селян до додаткової праці;
- ⇒ по-п'яте, низький рутинний етап технічного оснащення виробничих процесів.

3.2. Форми землеволодіння та типи феодального господарювання в епоху Середньовіччя

У V – VI ст. ст. у Франкському королівстві родова землеробська громада трансформується на сусідську марку, де переважало індивідуальне сімейне господарство як основна ланка франкської общини.

Спільною власністю членів громади були неподільні угіддя:

- ◆ ліси, ◆ пасовиська, а * землеробські наділи були приватними

і передавалися у спадщину. Поступово спадкові наділи зростали і перетворювалися в алод - приватну сімейну власність, яка вільно продавалася, обмінювалася і дарувалася без згоди громади (марки).

Взагалі в часи Середньовіччя в Західній Європі переважали наступні форми землеволодіння:

Бенефіцій – земельне володіння, яке головний землевласник – король дарував своїм васалам в пожиттєве користування при умові несення ними військової або адміністративної служби. Васали короля, в свою чергу, могли частину одержаної від короля землі передавати своїм васалам у вигляді бенефіціального тимчасового землеволодіння.

Починаючи з IX ст., коли васальна служба стає спадковою, бенефіцій поступово перетворюється на феодал (лен) найпоширенішу форму земельного володіння в середні віки.

Феодалне господарство формувалось і розвивалось в межах маєтку феодала – сеньорії, куди входили: домен (власність феодала), де господарював сам феодал, та селянські наділи.

Були поширеними прекарні угоди, згідно з якими алод вільного дрібного землевласника відчужувався на користь сеньора чи церкви, а потім повертався селянинові в пожиттєве користування як прекарій (земля, надання на прохання). Поступово прекарії перетворилися у спадкові, а взаємовідносини між селянами і землевласниками обумовлювалися сплатою селянами феодалам натуральної чи грошової ренти та виконанням селянами інших повинностей на користь феодалів.

В Росії реформування земельних відносин було започатковане *Іваном Грозним* в роки оприччини (1565 – 1572), який наділив помістями 1071 своїх найвідданіших опричників. З'явилось помістя, спадкувати яке можна було тільки після принесення присяги царю. Такий порядок існував аж до 1712 р., коли Петро I видав указ про єдинонаслідування, за яким наслідувати помістя міг тільки старший син.

Феодалні відносини в більшості країн Західної Європи досягли зрілості в XI – XV ст. В XI – XIII ст. переважала феодална земельна власність трьох типів: ⇨ *королівська*, ⇨ *світська*, ⇨ *церковна*.

До XIII ст. в Західній Європі переважала відробітня рента (панщина), але з XIII ст. у Франції, а потім і в інших країнах Західної Європи феодалі переводять закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк. Причиною цього була дуже неефективна праця кріпаків в час відбування ними панщини.

Процес переведення селян з панщини на оброк отримав назву "комутації ренти".

У XIV – XV ст. феодальні господарства все більше втягуються у товарні грошові відносини. З'являються нові економічно-правові форми взаємовідносин між феодалами і селянами (оренда, найм), орієнтовані на ринок.

При переході до ренти грошми поступово відпадає необхідність в особистій (кріпосній) залежності селянина від поміщика.

Селянам Західної Європи, завдяки масовим селянським повстанням проти кріпосницьких утисків в XIV ст. (*Жакерія* 1358 р., Франція; *Уотта Тайлера* 1381 р., Англія) вдалось закріпити свою господарську незалежність, добитися особистої свободи та встановити договірні відносини з феодалами.

Відміна особистої залежності селян в Західній Європі відбулася в XIV – XV ст., а поземельної залежності в XVI – XVIII ст. в ході початкового нагромадження капіталу.

У Східній Європі (в тому числі і в Росії) ці процеси були тісно переплетені і відбувалися в XIX ст. Розклад феодалізму в Східній Європі значно посилювався в результаті масових селянських повстань (війн). Найбільш масовими вони були в Росії під керівництвом таких селянських ватажків, як *Болотніков* (1606 – 1607), *С. Разін* (1667 – 1671), *Є. Пугачов* (1773 – 1775).

У XVII – XVIII ст. в Східній Європі виникла своєрідна ситуація, коли розвиток капіталістичного укладу супроводжувався посиленням закріпачення селян. Пруський шлях буржуазних аграрних перетворень в Росії, який здійснювався царизмом, зробив кризу феодалізму в цій країні особливо затяжною. Пережитки феодалізму тут проіснували аж до початку XX ст.

3.3. Середньовічне місто та його економічна роль

Розвиток продуктивних сил супроводжувався дуже інтенсивним зростанням ремесла, торгівлі, але великою перешкодою на шляху їх розвитку було всевладдя, свавілля феодалів. Саме тому в XIII – XV ст. в Західній Європі були дуже високі темпи урбанізації. Тільки в Німеччині в XIII – XIV ст. виникло біля 700 нових міст.

Не дивлячись на цілу низку недоліків тогочасного міського побуту – це і велика скупченість населення, антисанітарія, часті пожежі, епідемії – міста все-таки мали вирішальні переваги перед феодальним селом. Це, в першу чергу, стіни (мури) і ринок. Укріплені стіни захищали місто від свавілля феодалів, а ринок дозволяв містам впливати на селян економічно. Саме на ринку встановлювалися ціни, за якими відбувався обмін товарами, а феодальні помістя вимушені пристосовуватись до кон'юнктури ринку.

У XI – XII ст. міста Європи досягли значного економічного розвитку. Зріс добробут жителів та поліпшились умови їх життя. В XI – XIII ст. у країнах Західної Європи відбуваються так звані комунальні революції, за яких багато міст добилися незалежності та самоврядування. Керувала містом виборна рада, в яку мешканці міста обирали 12 або 24 радників, бургомістра або мера. Рада видавала закони і керувала всіма сторонами життя міста. Міста мали свої правові кодекси. Наприклад, в Німеччині були запроваджені такі кодекси: “Саксонське дзеркало”, “Шведське дзеркало”, “Магдебурзьке право” та інші.

Міста відігравали дуже важливу роль в житті тодішнього суспільства. Вони фактично ставали ⇨ *політичними*, ⇨ *економічними* та ⇨ *культурними* центрами країни. В них зосереджувалися ремісники, торговці, духовенство. Тут виникли перші школи, книгодрукування, літопис. В містах появилися перші театри та книгозбірні (бібліотеки).

3.4. Розвиток ремесла та торгівлі

Феодалізм породив унікальну форму організації ремесла. Ремесло в середні віки було розвинуте досить сильно. Але подальшому його процвітанню заважав гніт феодалів. Тому ремісники намагалися втікати від феодалів і шукали порятунку в містах, в окремих поселеннях, щоб разом протидіяти зазіханням феодалів. Туди ж поселялись і ремісники, яких феодали перевели на оброк (грошову ренту). Ці поселення облаштовувалися, як правило, біля великих міст та торгових шляхів. Для того, щоб протидіяти феодалам, ремісники стали об'єднуватись за певною професією в організації, які згодом одержали назву "цехи". Спочатку це була добровільна прогресивна організація, яка допомагала своїм членам, а за рахунок жорсткої регламентації технологічного процесу забезпечувала високу якість продукції. В цехи об'єднувались майстерні (майстри, підмайстри, учні), тут були залізна дисципліна і підпорядкування. Згодом цехова організація привела до застою, стримування технічного прогресу. Тим, хто порушував регламент і запроваджував якісь нововведення, загрожувало покарання, аж до смертної кари. Особливо жорстокою була цехова дисципліна в Німеччині, що привело до сповільнення економічного розвитку в цій країні.

Економічне зростання феодалних міст базувалось не тільки на розвитку середньовічного ремесла, але й на повсюдному поширенні торгівлі. Цьому сприяли хрестові походи і розвиток продуктивних сил та грошового обігу.

Торгівля сприяла реалізації надлишків продукції натурального господарства, які з'явилися в кожному помісті (зерно, сало, віск, мед, вино, шкіра та ін.).

На новий ступінь свого розвитку торгівля піднялась тоді, коли вона стала заняттям *продестомалів*. З'явилися багаті та дуже багаті купці. Але умов для розвитку торгівлі не було (погані дороги, розбійники, відсутність уніфікованих грошових систем та митниць і мита).

Купці мали свою організацію з поділом на гільдії (від нім. *Gilde* – корпорації – союзи купців в XII – XV ст.). В Росії гільдії існували в XVII – XIX ст. як станові об'єднання купців. Привілейоване

гільдейське купецтво ділилось з 1775 р. за розмірами капіталу на три гільдії.

Особливого розвитку набула торгівля в Північній Європі, де був створений торговий союз Ганза, який об'єднував понад 100 великих торгових міст Європи, провідними з яких були Гамбург, Бремен, Любек.

3.5. Передумови і наслідки великих географічних відкриттів

Передумовою великих географічних відкриттів була криза левантійської торгівлі після загарбання турками Константинополя у 1458 р.

Географічні відкриття були підготовлені господарськими і науково-технічними досягненнями (нові типи кораблів і навігаційного обладнання, каравели, барометр, гідрометр, вдосконалено компас, видано географічний атлас).

Генуезець *Христофор Колумб*, підтриманий Іспанією у 1492 р., відкрив Америку. Першу навколосвітню подорож здійснила у 1519–1521 рр. експедиція *Ф. Магеллана*.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Це в першу чергу:

➤ економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами;

➤ торгові шляхи перемістилися з Середземномор'я на океани;

➤ зовнішня торгівля у XVI–XVIII ст. стала світовою;

➤ з американського континенту завезені в Європу: кукурудза, картопля, тютюн, какао, ваніль, індики;

➤ почалось формування світового ринку;

➤ так звана "революція цін", яка викликана великим припливом до Європи благородних металів;

➤ зросли ціни на товари в Іспанії, Португалії у 4 рази (на хліб у 5 разів), Франції – в 2,3 рази, Англії – в 2,5 рази. Створення світової колоніальної системи, пограбування колоній призвело до нагромадження величезних багатств в країнах Західної Європи;

➤ збагатились купці – посередники та промисловці, що прискорило перехід до мануфактурного виробництва.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 3

Запитання

1. Що таке система колонату і чому економічні відносини, притаманні їй, називають "протофеодалними"?
2. Як було організоване господарство у феодалному помісті?
3. Які передумови та наслідки появи середньовічних міст? Яку роль вони відігравали у розвитку товарно-грошових відносин та формуванні ринкових структур у Західній Європі?
4. Що сприяло розвитку ремесла в середні віки та для чого ремісники об'єднувались в цехи?
5. Що зумовило появу міст в середні віки? Яка їх структура та роль у розвитку товарно-грошових та ринкових відносин?
6. Яку роль відігравала в середні віки торгівля? Для чого купці об'єднувались в гільдії?
7. Які позитивні та негативні наслідки великих географічних відкриттів для економіки феодалізму?

Тести

1. Чому господарство феодала було багатогалузевим?
 - а) постійно зростало феодалне землеволодіння;
 - б) поступове закріпачення селян;
 - в) панування натурального господарства;
 - г) еволюція сільськогосподарського виробництва до товарної форми господарювання;
 - д) низький розвиток продуктивних сил.
2. У якій послідовності з'явилися форми феодалного землеволодіння?
 - а) бенефіцій – алод – феодал; б) феодал – бенефіцій – алод; в) алод – феодал – бенефіцій; г) алод – бенефіцій – феодал; д) феодал – алод – бенефіцій.
3. Провідну роль в Ганзейському союзі відігравали:
 - а) Гамбург, Бремен, Любек; б) Париж, Рига, Гданськ; в) Ліон, Версаль, Мілан; г) Гамбург, Рига, Ліон; д) Париж, Любек, Гданськ.
4. Класичною системою землеробства часів феодалної економіки є:
 - а) підсічна; б) двопілля; в) трипілля; г) вірна відповідь а), б); д) вірна відповідь а), в).

5. Цехова регламентація середньовічного ремесла була зумовлена:

- а) потребами виживання у міських умовах дрібних виробників;*
- б) релігійними канонами;*
- в) іміджевими професійними причинами;*
- г) підвищенням якості виробів;*
- д) формуванням товарно-грошових відносин.*

6. Гільдія – це об'єднання:

- а) ремісників; б) купців; в) лихварів; г) суднобудівників; д) мореплавців.*

Формування феодальних відносин у Київській Русі в IX – XIII ст.

Господарство на українських землях в XIII – XVI ст.

План викладення матеріалу

4.1. Загальна характеристика розвитку продуктивних сил у Київській Русі та створення соціально-економічних передумов для формування Давньоруської держави.

4.2. Феодальне землеволодіння: форми, характер. Основні категорії залежних селян у Київській Русі.

4.3. Розвиток міст, ремесла та торгівлі в Київській Русі.

4.4. Феодальна роздробленість Київської Русі в 30–40-х рр. XIII ст. Економічні причини втрати східними слов'янами своєї державності.

4.5. Особливості розвитку господарства на українських землях у складі Литовської та Польської держав.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 4.

4.1. Загальна характеристика розвитку продуктивних сил у Київській Русі та створення соціально-економічних передумов для формування Давньоруської держави

Київська Русь, як ранньофеодальна держава з центром у м. Києві, виникла на рубежі VIII і IX ст. внаслідок об'єднання східно-слов'янських племен. Київська Русь зробила величезний внесок до світової історії IX–XIII ст. За час її існування відбулися процеси політичної, економічної і культурної консолідації східних слов'ян.

Але вони не були одноманітними і склалися із трьох етнічних груп: південні русичі – на території Київської, Чернігівської, Переяславської, Галицької і Волинської земель; південні русичі –

на території Новгородської, Псковської, Володимиро-Суздальської, Смоленської і Рязанської земель; західні русичі – території Полоцької, Мінської, Туровської земель.

Саме на основі цих трьох етнічних груп і відбувався процес формування відповідно ⇨ української, ⇨ білоруської і ⇨ російської народностей.

З IX ст., після утворення єдиної давньоруської держави, в Київській Русі відбувається процес формування феодалного класового суспільства. Державне управління зосередилося в руках класу великих землевласників – феодалів. Главою держави був великий князь Київський. Інші князі та великі бояри володіли окремими князівствами і містами.

В залежності від князів і великих бояр перебували дрібні бояри, дружинники, влада яких поширювалася на менші міста і села. Крупним землевласником Київської Русі згодом стало духовенство.

Феодалнозалежним населенням Київської Русі були ⇨ *холопи*, ⇨ *рядовичі*, ⇨ *закупи*, ⇨ *смерди*, ⇨ *церковні люди*, ⇨ *вотчинні ремісники*. Основними формами феодалної експлуатації були: данина (продуктова і грошова ренти) і відробки (“уроки”).

Основне місце в економіці Київської Русі посідало сільське господарство, яке мало давні традиції і досягло порівняно високого рівня розвитку. Давньоруські землероби використовували різноманітні і досконалі для того часу знаряддя праці: плуг, вузьколезе і широколезе рало, соху, борону, заступ, серп, косу. Сіяли жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес.

У різних районах Київської Русі застосовували різні системи землеробства. В лісостеповій зоні виникла і розвивалася парова система з двопільною, або трипільною сівозмінами; в лісовій – землеробство було підсічним. Значного розвитку досягло в Київській Русі скотарство. Важливими допоміжними галузями сільського господарства були ➤ *мисливство*, ➤ *бортництво*.

Населення, зайняте в сільськогосподарському виробництві, відоме під назвою “*смерди*”.

Велике значення в економічному розвитку Київської Русі мало ремісниче виробництво – металургія, обробка чорних і кольорових

металів, виготовлення знарядь праці. Давньоруські майстри знали технологічні прийоми ювелірної справи, ливарство, філігрань, чернь, емаль. Значного розвитку в Київській Русі досягли будівельна справа, гончарство, зброярство, виробництво скла, обробка дерева, каменю, кістки, ткацтво, пошиття одягу та взуття.

Важливою галуззю економіки була торгівля. Осередками її були міста і великі села, які називалися “погостами”.

У IX–X ст. у Київській Русі існувала т. з. “дружинна” форма державності. Найвидатнішими політичними діячами цієї доби були *Олег* (882 – 912) та *Ігор* (912 – 944). Це був *перший етап* у розвитку державності на Русі.

Другий етап становлення державності на Русі розпочався з князівства дружини *Ігоря – Ольги* (944 – 978).

Існування дружинної форми державності завершується за княжіння *Володимира Святославича* (978 – 1015) – на перший план висуваються бояри. В 986 р. він запровадив християнство, яке зміцнило авторитет і владу князя та сприяло розбудові держави.

Третій етап (завершальний) припадає на роки правління в Київській Русі сина Володимира – *Ярослава* (1019 – 1054), якого назвали *Мудрим*.

4.2. Феодальне землеволодіння: форми, характер. Основні категорії залежних селян у Київській Русі

У V–VII ст. завершився у східних слов’ян процес становлення сусідської громади (верви).

У VIII – IX ст. у східних слов’ян посилюється майнове і соціальне розшарування. Виділяється племінна знать: князі, “*лучші мужі*”, воїни-дружинники. В IX–XII ст. поширюється приватне землеволодіння: ⇨ *князівське*, ⇨ *боярське* та ⇨ *монастирське*.

Земельна власність князів та бояр була спадковою, вільно відчужувалась (продавалась, обмінювалась, дарувалась). Велика земельна власність з кінця XI ст. перетворюється у феодальну спадкову. Найбільшими землевласниками були київські князі. Значним також було церковне та монастирське землеволодіння. Особливо великим землевласником був Києво-Печерський монастир.

Селяни мали різний легальний статус: абсолютно вільні, вільні з певними обмеженням і кріпаки, невільники. В сільському господарстві переважала мала або общинна земельна власність.

Більшість населення Київської Русі мешкало в сільській місцевості і називалося смердами. Селяни поділялись на вільних (“похожих”) людей та невільних (“непохожих”).

Були села з челяддю, рабами.

Смердами називалися вільні селяни-землероби. Соціально-економічне становище смердів було дуже різноманітним, але вони господарювали на своїй землі і були економічно незалежні.

Поряд зі смердами було залежне безземельне селянство, обмежене в політичних правах. Це ізгої та сябри, які вважалися вільними, але були позбавлені власності, тому жили в чужих дворах або в церковних садибах.

Поширеною категорією залежних селян в Київській Русі були також закупи і рядовичі.

Закупами називалися наймити, які відробляли позичені гроші – “купу”, або наймалися на роботу, попередньо беручи плату. Вони жили або у дворі пана, або у своєму власному господарстві. Закупи були юридично вільними людьми, мали своє майно, власне господарство, але їх становище було дуже непевним, і кожен з них легко міг все втратити і перетворитися в холопа.

Рядовичами називалися вільні селяни, які добровільно укладали “ряд”, тобто угоду з феодалами, визначаючи цим свою залежність від них. Становище цієї категорії селян було подібним до стану закупів: вони входили до складу челяді, виконували певну роботу в господарстві феодала або сплачували йому данину.

В найгіршому становищі перебували *холопи*. Це, загалом, були невільники, раби. Холопами ставали з різних причин, де головними були: полон у війні, банкрутство, одруження з людиною, яка перебувала в рабстві, та інші. Діти холопів теж ставали холопами. Рабами ставали переважно воєнно-полонені, а рідше боржники, які протягом тривалого часу не сплачували свого боргу феодалу.

4.3. Розвиток міст, ремесла та торгівлі в Київській Русі

Міста в Київській Русі виникли, починаючи з VI – IX ст. Процес урбанізації тут відбувався протягом XI – XIII ст. Причина появи міст – розвиток товарних відносин, поява обособленого виробництва – ремесла, а також купецтва. Ремісники і купці намагалися захиститися від утисків феодалів, згуртовувались в окремих змішаних поселеннях – городищах, які були, загалом, протомістами. Походження міст дуже різноманітне: це центри \Rightarrow *племи́нних союзів*, \Rightarrow *столиці князівств*, \Rightarrow *боярські поселення*. В XI – XII ст. проходить найбільший розквіт міст. У XIII ст. на території Київської Русі літопис “*Повість временних літ*” нарахує майже 300 міст, в яких проживало 13 – 15% населення.

Місто, як правило, складалося з кількох частин – це “*дитинець*” – центральна частина міста, оточена стіною (муром), і передмістя, де проживали ремісники, торговці, знаходилися майстерні, склади, лабази тощо. Міста належали державі, церкві та князям. Найбільше міст виникало на перетині сухопутних торгових шляхів, а також на берегах судоплавних річок та при наявності особливо сприятливих економічних, соціальних та політичних обставин.

Найбільшим містом був Київ, де вже в першій половині XIII ст. проживало понад 50 тис. мешканців. У Чернігові і Галичі їх було понад 25 тис. осіб.

Міста Київської Русі були в основному зосереджені в середньому Придніпров’ї, а також в Західному регіоні (Галичина, Волинь). Найголовніші з них займали великі площі. Так, наприклад, зміцнена частина Києва (дитинець) сягала 90 га, а разом з ремісничо-торговельними посадами – 380 га; дитинець Галича займав понад 50 га, а площа давнього Чернігова (дитинець, окольний град, передгороддя) перевищувала 200 га. Переважна більшість мешканців міст були ремісниками, які об’єднувалися в корпорації, на зразок західноєвропейських цехів. Чимало громадян займалися торгівлею. В центрі міст, як правило, знаходилися великі майдани, де проходили торги та збиралися міські зібрання (віче).

Міста на Русі були також культурними осередками. Тут розташовувалися ⇨ *школи*, ⇨ *книгописні та іконописні майстерні*, ⇨ *церкви та монастирі*.

У XII – XV століттях в багатьох великих містах Київської Русі, які боролися за свої права з феодалами, запроваджувалися основні принципи *Магдебурзького права*, що забезпечували їм можливість застосовувати самоуправління.

Більшість населення міст були ремісниками. Ремесло в Київській Русі було багатогалузевим. Існувало більше 60 видів різних ремесел. Це і різні види ➤ *обробки металів*, ➤ *гончарна справа*, ➤ *будівництво*, ➤ *ювелірне мистецтво*, ➤ *кравецтво* тощо. Основною його галуззю була металургія, яка поряд з землеробством заклала основи господарського прогресу Давньоруської держави. Обробка металів здійснювалася в кузнях, які були не тільки в містах, але і у великих селах. Ковалі користувалися великим набором різноманітних інструментів і володіли значною кількістю технічних прийомів обробки металів. Вони виготовляли речі високої якості і досконалості. Це, в першу чергу, предмети озброєння (мечі, шоломи, наконечники для списів, рогатини).

Дуже високого рівня майстерності в Київській Русі досягли тамтешні ювеліри, які виготовляли різного роду коштовні прикраси, що мають дуже високий рівень майстерності виконання.

Наймасовішими видами ремесла були: виготовлення керамічного (глиняного) посуду, обробка шкіри, дерева і кістки. Багато виробів виготовлялося зі скла: браслети, намисто, перстні, кубки, пляшки. Почали виготовляти віконне скло.

Поширеними в Київськими Русі були також домашні ремесла: прядіння, ткацтво, пошиття одягу та взуття, виготовлення посуду, продуктів харчування. Розвиненою була також обробка дерева та виготовлення найрізноманітніших виробів з каменю. Виробництво цегли дало можливість будувати багатоповерхові цегляні хорони князів та бояр, а також зводити церкви та палаци.

Ремісники, які спеціалізувалися на виконанні якогось конкретного виду діяльності, звичайно селилися разом, утворюючи у великих містах осібні квартали. Так, у Києві до наших днів збереглися назви місцевостей – гончарі, кожум'яки.

Найпростішим житлом найбіднішого населення Київської Русі були напівземлянки. У наземних зрубних дерев'яних будинках проживали люди середнього статку.

✱ *Отже, ремесло в Київській Русі було технічно досконалим і різноманітним. Широкого поширення в Київській Русі набула торгівля (внутрішня і зовнішня), яка була яскравим свідченням високого рівня економічного розвитку.*

Міста і великі торгові села-погости мали ринки. У великих містах вони діяли постійно, а в Києві, Новгороді Великому, Чернігові, Галичі, Смоленську, Володимирі та Кязмі тощо збиралися щодня.

Головним напрямком зовнішньої торгівлі в Київській Русі був східний “Грецький шлях”, що вів до Візантії, а “Залозний” – до країн Кавказу і Арабського Сходу.

Велика торгівля велася з країнами Поволжя: Хазарським Каганатом і Волзькою Болгарією. Постійними були також торгові зв'язки із Німеччиною, Чехією, Угорщиною, Польщею. Київ – головний осередок торгівлі з країнами Півдня і Заходу, а Новгород – зі Скандинавією. Головними платіжними засобами були іноземні монети (арабські срібні дрихеми, західноєвропейські динарії). Були способи карбувати власну монету. Близько 990 р. Володимир Святославович викарбував на честь хрещення Русі злотники і срібляники.

4.4. Феодальна роздробленість Київської Русі в 30 – 40-х рр. XIII ст. Економічні причини втрати східними слов'янами своєї державності

В 30 – 40 рр. XIII ст. Київська Русь розпалася на півтора десятка князівств, володарі яких посилили суперництво з Великим Князем Київським, а також між собою. Великий Князь Київський в 40-х рр. XIII ст. перетворюється на формального главу держави. На Русі розпочинаються і не вщухають аж до самої навали Батия (1237–1241) великі і малі війни між князями. Автор “Слова о полке Ігоревім” свідчить про великий розбрат, який панував на Русі.

Економічною причиною цього розбрату та роздробленості було те, що протягом XII–XIII ст. відбувалося остаточне формування

феодальних відносин на Русі. Протягом другої половини XI ст. – першої половини XII ст. тут сформувався клас землевласників – феодалів. Вони володіють значним економічним потенціалом, а це надає їм політичної ваги.

Суспільний економічний розвиток привів до вирівнювання соціально-економічного розвитку, підняття економіки околиць Київського Русі до рівня центральних районів держави. Якщо раніше політичне, економічне і культурне життя на Русі зосереджувалося, головним чином, в Наддніпрянщині, навколо Києва, то в XII ст. дуже стрімко розвиваються і підносяться осередки інших земель: Чернігів, Смоленськ, Полоцьк, Рязань.

Князі і бояри цих земель вважають обтяжливою залежність від Києва і дбають лише про власні володіння, власний добробут.

Саме тому роздробленість земель Київської Русі, яка наступила в цей час, одержала назву феодальної, бо справжніми винуватцями її були великі феодалі-землевласники, князі та бояри.

Але Давньоруська держава в середині XII ст. розпалась не повністю. Змінилася лише форма державного устрою – централізовану монархію замінив *федеративний князівський сюзеренат*. Древньоруською державою спільно керує об'єднання найвпливовіших і найсильніших князів, які на своїх з'їздах – *“снємах”* – з метою захисту від зовнішніх ворогів, проголошували своєрідне колективне князівське правління – *сюзеренітет*.

Але безперервні суперечки за вплив, особливо суперництво князів Ярославичів (потомків Ярослава Мудрого) за київський престол, яке не припинялося навіть перед загрозою половецької та монголо-татарської навали, прискорили втрату східними слов'янами своєї держави.

Середина XIII ст. виявилася для Київської Русі згубною: вона впала під ударами монголо-татар. Держава просто перестала існувати. Потім територія Київської Русі ставала не раз об'єктом поділу між сусідніми країнами. Але прагнення східних слов'янських народів, зокрема українців, до відновлення своєї державності не згасало протягом усіх наступних століть.

Особливого інтересу набуває та, на перший погляд, парадоксальна обставина, коли, при безсумнівному послабленні політичних

зв'язків між князівствами і землями в часи роздробленості, з 30–40-х рр. XII ст. зав'язувалися і розширювалися економічні контакти між ними. Були явні ознаки тенденції до створення загальноруського ринку. Монголо-татарська навала зруйнувала, але не могла повністю зупинити ці зв'язки.

4.5. Особливості розвитку господарства на українських землях у складі Литовської та Польської держав

Економічний розвиток України в другій половині XIV–XVI ст. характеризується повною відсутністю власної держави. Українські землі перебували у складі сусідніх держав Литви та Польщі, а з 1569 р. були окуповані Речю Посполитою (Польщею). Земельна власність зосереджувалася в основному в руках короля, магнатів, шляхти, церков та монастирів. В середині XVI ст. почало формуватися козацьке вільне землеволодіння.

У першій половині XVII ст. в Польщі на королівські маєтності припадало майже 10 відсотків всіх маєтків. Королівські землі орендувалися шляхтою та магнатами на дуже вигідних умовах, тому орендарі розпоряджалися орендованими землями як своїми власними. В цей час (XVII ст.) нараховувалося понад 250 маєтків польських магнатів: *Острозьких, Вишневецьких, Чорторійських, Корецьких* та інших. У Вишневецького, наприклад, було 50 міст і містечок, 40 тис. селянських дворів, в яких проживало майже 230 тис. кріпосних селян.

Дуже поширеним було шляхетське землеволодіння, яке нараховувало майже 1000 шляхетських маєтків. Постійно зростало і поповнювалося церковно-монастирське землеволодіння.

Певний час зберігалася селянська земельна власність, але поступово відбувається процес обезземелення селян та їх покріпачення.

Уже Перший Литовський статут (1529) вводить низку обмежень для селян. Без дозволу панів їм заборонялося продавати, купувати, давати у заставу належні їм земельні наділи. Трохи пізніше, у 1566 р. новим *Литовським статутом* за селянами визнавалася лише

власність на рухоме майно, розпоряджатися належною їм землею вони могли лише в межах поміщицького маєтку.

У 1557 р. польський король і Великий Князь Литовський Сигізмунд II Август проводить аграрну реформу, основні положення якої були сформульовані в документі, що мав назву “Устава на волоки”. Згідно з цим документом, землі (дворові і селянські) ділилися на “волоки”.

Селянське господарство отримувало “волоку землі”, як правило, це були найгірші землі, віддалені від населеного пункту. Селянські земельні наділи оголошувалися спадковими, але купівля-продаж їх заборонялася. Для “тяглових” (тих, що працювали на землі) селян була запроваджена панщина, спочатку два дні на тиждень.

Цим документом були створені дуже сприятливі умови для розвитку фільваркових господарств. Фільварки – це багатогалузеві товарні господарства – західноєвропейського типу, які належали великим землевласникам або орендарям. Крім землеробства, тут розвивалися ще й різні промисли.

Остаточно закріпили селян “Артикули” польського короля Генріха Валуа (1573) і Третій Литовський Статут (1588).

У першій половині XVII ст. у Галичині, на Волині та на Поділлі для більшості селян була введена щоденна панщина.

*** Отже, період з V по XVI ст. в економіці України характеризується зародженням та розвитком комерційно-феодальних господарських відносин. Українські землі колонізувалися польськими, литовськими, угорськими, молдавськими феодалами. З кінця XV ст. в Україні почалося юридичне оформлення кріпосного права та запровадження фільваркової системи господарювання.**

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 4

Запитання

1. Які основні галузі господарювання були характерні для Давньоруської держави?
2. У чому генетична спільність східнослов'янських народів: російського, українського, білоруського, і чим пояснити їх відмінності?
3. Чому давньослов'янська мова була дуже поширеною на терені Європи?
4. Дайте порівняльну характеристику розвитку ремесла і торгівлі в українських землях та Західній Європі, показавши їх спільні та відмінні риси.
5. Які форми феодального землеволодіння були поширеними в українських землях в часи іноземного панування?

Тести

1. Які форми феодального землеволодіння були найпоширенішими в Київській Русі?
а) алод; б) помістя; в) вотчина; г) бенефіцій; д) феоd.
2. Виключіть термін, який зайвий у даному смислового ряді:
а) смерди; б) холопи; в) закупи; г) рядовичі; д) мужі.
3. Що було економічною основою селянського господарства у Княжю добу?
а) дим; б) дворища; в) громада; г) алод; д) рало.
4. Період феодальної роздробленості Київської Русі:
а) кінець X – початок XII ст.; б) кінець XI – середина XIII ст.; в) початок XII ст. – кінець XIII ст.; г) середина XI ст. – кінець XIV ст.; д) початок XI ст. – середина XII ст.
5. Що було найважливішою економічною причиною розпаду Давньоруської держави?
а) зростання і зміцнення великого феодального землеволодіння; б) занепад торгівлі; в) панування натурального господарства; г) послаблення політичної ваги Києва; д) феодальні міжусобиці.

6. Що таке фільварок?

а) господарство великого землевласника; б) частина землі, яка належала державі; в) господарство селянина; г) багатогалузеве товарне господарство, засноване на праці кріпаків; д) товарне господарство, де використовувалась праця вільних селян.

7. Які галузеві ремесла були провідними за Київської доби?

а) металургія та обробка заліза; б) гончарство; в) склоробне виробництво; г) обробка деревини.

Генезис капіталізму. Мануфактурний період його розвитку

План викладення матеріалу

5.1. Походження і еволюція товарного виробництва та товарного господарства.

5.2. Особливості простої капіталістичної кооперації праці.

5.3. Характерні риси мануфактурного періоду розвитку продуктивних сил.

5.4. Початкове нагромадження капіталу та його роль у становленні капіталістичного ладу.

5.5. Капіталістична фабрика як вища стадія становлення капіталістичного виробництва.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 5.

5.1. Походження і еволюція товарного виробництва та товарного господарства

***** *Товарне виробництво – це специфічний тип організації суспільного виробництва, при якому окремі продукти виробляються економічно відокремленими товаровиробниками і задоволення суспільних потреб здійснюється через ринок, шляхом купівлі-продажу цих продуктів, що стають товарами.*

Товарне виробництво здійснюється в умовах товарного господарства, яке при ринкових відносинах є всеохоплюючим. Товарне господарство виникає в результаті еволюції обміну, яка проявляється через рух форми вартості (тобто мінової вартості), за допомогою якої встановлюються певні пропорції при обміні товару на інший товар і яка в своєму розвитку проходить низку ступенів: від простої до розгорнутої, загальної та грошової форми вартості.

Поява грошей значно спрощує процес обміну товарів та породжує тенденцію до нагромадження капіталів і монополізацію виробництва. Товарне господарство дуже тісно пов'язане з ринком і повністю злежить від законів ринку.

Ринок стає не тільки ареною купівлі-продажу товарів, а й є засобом саморегулювання суспільного виробництва. Проте ринковий механізм саморегулювання згодом наштотується на труднощі (кризи, масове безробіття, тощо), які не в змозі самотійно, без втручання держави, подолати. З'являється нова категорія – соціальне ринкове господарство, де проблеми соціального життя суспільства, такі, як регулювання трудових відносин, зарплати, зайнятості, забезпечуються спільними зусиллями ринку та держави.

Розвиток товарного господарства створює передумови для зародження підприємництва та капіталістичних економічних відносин.

Генезис капіталізму передбачає проходження трьох основних ступенів розвитку: ⇨ *проста капіталістична кооперація праці*, ⇨ *мануфактура* та ⇨ *капіталістична фабрика*.

5.2. Особливості простої капіталістичної кооперації праці

Проста капіталістична кооперація праці – історично і логічно висхідний пункт капіталістичного виробництва, елементарна форма капіталістичного усупільнення праці, при якій багато осіб спільно приймають участь в одному і тому ж процесі, або в різних, але пов'язаних між собою процесах виробництва, підпорядкованих одному і тому ж підприємцю.

Проста капіталістична кооперація праці існує там, де капітал оперує в крупному масштабі, а розподіл праці і машини ще не відіграють значної ролі.

Основні умови розвитку простої капіталістичної кооперації праці – наявність вільного найманого робітника, який готовий продавати свою робочу силу капіталісту, і зосередження в руках останнього (підприємця) засобів виробництва та життєвих засобів.

Одночасне застосування праці багатьох робітників в простій капіталістичній кооперації праці створює, *по-перше*, економію від

спільного споживання будівель, споруд та інших умов процесу виробництва, а *по-друге*, в умовах спільної праці багатьох робітників всі індивідуальні різноманітності і здібності – спритність, винахідливість, витривалість та ін. – погашаються і підприємець одержує в своє розпорядження середню суспільну працю.

В умовах застосування простої капіталістичної кооперації праці виготовляється суспільний продукт, а процес колективної праці деякої кількості працюючих викликає змагання і своєрідне збудження життєвої енергії, підкреслюючи індивідуальність окремих осіб. Виникає специфічна робоча сила, яка значно більша від суми їх індивідуальних продуктивних сил.

5.3. Характерні риси мануфактурного періоду розвитку продуктивних сил

Мануфактура (від лат. manus – рука і tatura – праця) – це друга після простої капіталістичної кооперації праці стадія розвитку капіталістичної промисловості. Мануфактура – капіталістичне підприємство, яке ґрунтується на розподілі праці і ручній техніці.

Передумови виникнення мануфактури були закладені ⇔ *розвитком середньовічного ремесла* (особливо у містах), ⇔ *зростанням товарного виробництва і ⇔ диференціацією товарів*. Особливе місце займає *кустарне виробництво*. Розвиток капіталістичних відносин в кустарному виробництві привів до перетворення скупників кустарних виробів у великих підприємців, появи мануфактур і поширення капіталістичної праці на дому, як їх додатків. Кустарне виробництво збереглося і в період монополістичної стадії капіталізму. В Росії, наприклад, в 1912 – 1913 рр. нараховувалось 3,7 млн кустарів, а питома вага їх продукції в загальній сумі промислового виробництва склала 33 %.

Раніше всього мануфактура з'явилася в текстильній промисловості, де в ті часи розподіл праці був найбільш розвинутим. Так зване "*початкове нагромадження капіталу*", яке супроводжувалося зростанням промислового виробництва і насильницьким обезземленням селян, прискорило розвиток мануфактури, створило передумови формування ринку робочої сили.

Велику роль відігравала і міжнародна торгівля. Мануфактура була підприємством, яке виробляло товари в масовому масштабі. Вона потребувала обширних ринків збуту. Мануфактура спочатку виникла в тих містах і країнах, які були центрами міжнародної торгівлі. Так, в XIV–XV ст. мануфактура була поширена в містах Італії: Болонії, Флоренції та ін. Але ці мануфактури були пов'язані з феодално-кріпосницьким цеховим ладом, де провідну роль відігравав торговельний і лихварський капітал.

Після великих географічних відкриттів XV – XVII ст. найбільшу роль в світовій торгівлі почала відігравати Голландія, а потім Англія, де мануфактура одержала найбільше поширення. З середини XVI ст. мануфактура перетворилась в пануючу форму капіталістичного виробництва. З цього часу розпочався мануфактурний період капіталізму, який в Західній Європі тривав більше двох століть.

В Росії мануфактура виникла у другій половині XVII ст., але широкого розвитку вона набула у XVIII – першій половині XIX ст. Одна з особливостей мануфактури в Росії полягала в тому, що вона формувалася в умовах панування феодално-кріпосницьких відносин, була тісно пов'язана з селянським виробництвом. В Росії поряд з капіталістичними мануфактурами існували казенні, приватні і вотчинні мануфактури, основані на примусовій праці кріпосних селян.

Розвиток мануфактури в Росії характеризується збільшенням чисельності капіталістичних мануфактур, особливо в текстильній промисловості. Після скасування кріпосного права (1861) зникло застосування примусової праці на мануфактурах, значна їх частина переросла у фабрики, а ті, що збереглися, відігравали другорядну роль, як додаток до фабрики.

Мануфактура виникла двома шляхами:

1. Під владою капіталіста в одній майстерні об'єднувалося декілька ремісників однієї і тієї ж спеціальності, кожен з яких виконував неперервно одну і ту ж окрему операцію в умовах подетальної спеціалізації, і закінчували процес збіркою готової продукції (гетерогенна мануфактура). Прикладом такої подетальної спеціалізації виробництва може служити виготовлення карети,

коли кожен працівник спеціалізується на виготовленні якоїсь однієї деталі. При цьому він мав можливість довести виготовлення свого виробу до високого ступеня досконалості, підібрати, а іноді і самостійно удосконалити, знаряддя праці, досягаючи при цьому високого рівня технологічної майстерності та ефективності.

2. Під владою капіталіста об'єднувались окремі самостійні ремісники різних спеціальностей, які послідовно приймали участь у виготовленні готового продукту (органічна мануфактура). Так, наприклад, при виготовленні швацької голки практикувалось біля 129 окремих операцій, які послідовно виконувалися окремими спеціалістами. В процесі розвитку мануфактурного виробництва виникли 3 форми мануфактур:

➤ *Розсіяна мануфактура* – в якій підприємці скупляли і продавали продукти виробництва самостійних ремісників, постачаючи їм сировину та знаряддя виробництва.

➤ *Змішана мануфактура* – коли поєднувалось виконання окремих операцій в ремісничій майстерні з працею на дому.

➤ *Централізована мануфактура* передбачала, що наймані робітники об'єднувались в майстерні і працювали під керівництвом підприємця.

|| * *Подальший розвиток мануфактурного виробництва сприяв виникненню початкового нагромадження капіталу та зростанню підприємництва.*

5.4. Початкове нагромадження капіталу та його роль у становленні капіталістичного ладу

Початкове нагромадження капіталу – це процес відокремлення безпосереднього виробника (в першу чергу селян) від засобів виробництва. Цей процес передуює капіталістичному способу виробництва і становить його висхідний пункт.

Слід підкреслити, що концентрація капіталів в руках окремих підприємців відбулася не тільки завдяки працелюбству і бережливості окремих підприємців, а скоріше внаслідок пограбування безпосередніх виробників і жорстокого насилля над ними. Відбувається масова експропріація селян і дрібних ремісників,

позбавлення їх засобів виробництва і перетворення в пролетарів, тобто людей, які мають єдиний засіб до існування – свою власну робочу силу. Крім того, розвиток мануфактурного виробництва значно збільшив попит на дешеву робочу силу і сільськогосподарську сировину. Виникають великі капіталістичні підприємства і сільськогосподарські латифундії, які користуються найманою працею.

Захоплення общинних земель в Західній Європі набуло широкого розмаху з кінця XV ст. Зростання попиту на вовну змусило англійських лендлордів насильно зганяти селян з земель, огороджувати ці землі і розводити овець.

У XVIII ст. англійський парламент видав низку законів, якими дозволяв великим землевласникам безперешкодно привласнювати землі селян. Цей процес експропріації селянських земель в Англії завершився на початку XIX ст. так званим “очищенням маєтків”. Англійське селянство зникло як клас. В XVI – XVII ст. були видані закони “криваве законодавство проти експропрійованих” – проти волоцюг, які просять милостиню, бездомних.

У Росії розвиток процесів початкового нагромадження капіталу гальмувався тривалим пануванням феодално-кріпосницької системи господарювання. Процес накопичення багатств в руках молодого класу капіталістів в XVII – XVIII ст. був пов’язаний, перш за все, зі зростанням торгівлі і формуванням всеросійського ринку. Колоніальні джерела нагромадження капіталів, транзитна торгівля і система державних боргів в Росії одержала дещо менше поширення, ніж в Англії або Нідерландах. У Росії надто важливим джерелом мобілізації капіталів були “відкупні операції”, а також казенні поставки і субсидії підприємцям. Але поширення буржуазно-економічних відносин гальмувалось в Росії кріпосним правом. Процес формування армії найманих працівників міг завершитися лише після ліквідації відносин особистої кріпацької залежності. Тому важливу роль в розвитку початкового нагромадження капіталу в Росії відіграла відміна кріпосного права і експропріація селянства в ході здійснення реформ в 1861 р. До 80 – 90 рр. XIX ст. в Росії сформувались кадри професійного пролетаріату та великі капіталістичні підприємства: ⇨ *картелі*, ⇨ *синдикати*.

5.5. Капіталістична фабрика як вища стадія становлення капіталістичного виробництва

Фабрика (лат. *fabrica* – майстерня, від *faber* – майстер) – третя, після *простої капіталістичної кооперації праці і мануфактури*, вища стадія розвитку капіталістичної промисловості, стадія великої машинної індустрії, яка застосовує кооперацію машин. Виникнення фабрики – результат промислового перевороту останньої третини XVIII – першої чверті XIX ст. Висхідною точкою в переході від мануфактурної майстерні до капіталістичної фабрики послужила поява робочої машини та розвиток системи робочих машин.

Фабрика виступає як вища форма капіталістичної кооперації. Для капіталістичної фабрики так само, як і для мануфактури і простої капіталістичної кооперації праці, характерним є застосування сумісної праці найманих робітників. Але розподіл праці на капіталістичній фабриці і в мануфактурі істотно відрізняється. В мануфактурі основу розподілу праці становить частковий робітник і його ручні знаряддя праці, а на фабриці основу виробництва складає кооперація машин. Перше місце тут займає технологічне застосування науки та управління економічними процесами. Система машин, яка застосовується на капіталістичній фабриці, включає в себе три ланки: двигун, передатковий механізм та основна її ланка – робоча машина. Продуктивність праці фабричних робітників визначалась, в першу чергу, досконалістю робочих машин та технологій.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 5

Запитання

1. У чому полягають основні принципи початкового нагромадження капіталу? Якими методами формувався ринок дешевої робочої сили?
2. Що означав вислів “вівці поїли людей”?
3. Які Вам відомі етапи розвитку капіталізму в промисловості?
4. Чим відрізняється проста капіталістична кооперація праці від мануфактури?

5. *Як досягається підвищення продуктивності праці в мануфактурі?*
6. *Чим відрізняється органічна мануфактура від гетерогенної?*
7. *Які особливості розвитку мануфактур в Росії?*

Тести

1. Загальним і вичерпним підсумком процесу первісного нагромадження капіталу є:

- а) перетворення маси безпосередніх виробників у найманих робітників;
- б) виникнення історично відомих купецьких корпорацій (наприклад: Ганзи, Ост-індських торгових компаній тощо);
- в) перетворення засобів виробництва і грошових багатств у капітал;
- г) формування скарбниці централізованої держави;
- д) перетворення маси безпосередніх виробників у найманих робітників, а засобів виробництва і грошових багатств – у капітал.

2. Яке з джерел первісного нагромадження капіталу в Англії було безпосередньо пов'язане з великими географічними відкриттями?

- а) конфіскація монастирської власності в ході Реформації; б) аграрний переворот; в) створення колоніальної системи; г) система державних позик і податків; д) протекціоністська політика уряду.

3. Яка з галузей сільського господарства Англії XVI – XVII ст. розвивалася найбільш інтенсивно в ході аграрного перевороту?

- а) виробництво зерна; б) вівчарство; в) картоплярство; г) конярство; д) хмільництво.

4. Яка з галузей мануфактурної промисловості Англії розвивалась в XVI – XVII ст. найвищими темпами у зв'язку з аграрним переворотом?

- а) виробництво скла; б) чорна металургія; в) деревообробна промисловість; г) сукнарство; д) солеваріння.

5. Які західноєвропейські суспільні структури чинили активний опір через економічну конкуренцію, жорсткі адміністративні заходи становленню мануфактурного виробництва?

- а) масонські ложі; б) купецькі гільдії; в) ремісничі цехи; г) сільські громади; д) королівські уряди.

6. Мануфактура як тип підприємства перемогла у конкурентній боротьбі ремісничу майстерню завдяки, перш за все, використанню:

- а) більш досконалих технологій; б) більш кваліфікованої робочої сили; в) поділу праці; г) більш ефективних технічних засобів; д) пілы та кредитів від держави.

Епоха переходу до індустріального суспільства (кінець XVIII – друга третина XIX ст.)

План викладення матеріалу

6.1. Промисловий переворот в Англії та його наслідки.

6.2. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США, Росії та його роль у розвитку продуктивних сил.

6.3. “Пруський” та “американський” шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 6.

6.1. Промисловий переворот в Англії та його наслідки

У кінці XVIII ст. в Англії революція покінчила з феодалізмом і встановився буржуазно-демократичний політичний устрій. Англія після перемоги на морях в XVI ст. Іспанії, в XVII ст. Нідерландів, XVIII ст. Франції перетворилася в світову супердержаву. Вона стала центром виникнення колоніальної імперії, куди входили майже вся Північна Америка, Індія та інші регіони. Це давало великий приток нових капіталів в англійську промисловість та забезпечило зростання попиту на англійські промислові товари (тканину, одяг, взуття). Ручна техніка не могла задовольняти великий попит, особливо на бавовняні тканини, що прискорило запровадження машинної технології.

Після механізації прядіння і ткацтва виникла потреба в запровадженні універсального двигуна. Була винайдена парова машина (Дж. Уатт, 1769). В 1785 р. було побудовано першу прядильну парову фабрику. Широкого розвитку також набула металургія. Тут почали застосовувати пудлінгову піч, яка забезпечу-

вала плавку сталі, були також винайдені прокатні вальці, які давали можливість одержувати металеві вироби потрібної конфігурації.

Внаслідок цих нововведень продуктивність праці в металургії виросла в 15 разів. Прискорений розвиток та удосконалення техніки і технологій виробництва зумовили поштовх до розвитку добувної промисловості, особливо швидкими темпами зростає видобування кам'яного вугілля. Розвивається інтенсивне будівництво залізничних доріг. Перший паровоз був створений *Дж. Стефенсоном* в 1829 р., а в 1830 р. була збудована перша в Англії та світі залізнична колія. Ще раніше, у 1807 р., американець *Р. Фултон* винайшов перший в світі колісний пароплав.

З'явилась нова галузь – промислове машинобудування. Були створені основні типи металорізальних верстатів – токарного, стругального.

Створенням фабричного машинобудування (перша половина XIX ст.) завершився переворот в технологічній сфері економіки Англії. Якщо в 1800 р. в Англії працювало 320 парових машин, то через 25 років – вже 15 тисяч.

Переворот відбувався не тільки в технологічній сфері: в Англії утвердилася структура буржуазного індустріального суспільства.

Дешеві промислові товари зруйнували ремісниче виробництво. В середині XIX ст. майже половина населення Англії була зайнята в промисловості. Основним виробником став промисловий робітник, а місце купця на чолі буржуазного суспільства зайняв фабрикант.

*** Промисловий переворот, як перехід від мануфактурної до машинної (фабричної) стадії виробництва, став справжньою революцією, яка відбувалася в історії кожної країни тільки один раз.**

6.2. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині, США, Росії та його роль у розвитку продуктивних сил

Франція

Завершення промислового перевороту у Франції відбулося лише в 60-ті рр. XIX ст., тобто значно пізніше, ніж в Англії.

У французькій економіці головну роль відігравали не промисловці, як в Англії, а банкіри, які прагнули мати високу облікову ставку процента. Тому дуже важко було одержати вигідний кредит для розвитку промисловості і сільськогосподарського підприємства.

У 1800 р. у Франції в промисловості працювало всього 15 парових машин, тоді як в Англії – більше 300. В країні переважала легка промисловість, особливо виробництво модних товарів.

У XIX ст. Франція так і не змогла перетворитися в індустріальну країну. В 70-х рр. із 15,2 млн самодіяльного населення 7,2 млн було зайнято в сільському господарстві, 4,7 млн – в промисловості, 1 млн – в торгівлі, 1, 3 млн в, –домашньому господарстві.

Німеччина

Створення капіталістичної машинної індустрії в Німеччині відбулося лише в другій половині XIX ст. Пояснюється це відсутністю єдиної Німецької держави.

Між роздрібненими частинами Німеччини існували митні та валютні бар'єри. Політичне об'єднання Німеччини було досягнуто лише в 1871 р. з утворенням Німецької імперії. В першій половині XIX ст. Німеччина була аграрною країною і відігравала роль великого придатку промислових капіталістичних країн: Англії, Голландії і навіть Франції. Запровадження перших парових двигунів в німецькій промисловості розпочалося лише в 30 –40-х рр. XIX ст. Індустріалізація Німеччини розгорнулася по-справжньому лише в 60-ті рр. XIX ст. Але запізнений промисловий переворот тут був дуже бурхливим. За 60-ті рр. загальна потужність парових двигунів виросла майже в 3 рази. В 1870 р. Німеччина виплавляла сталі в 2

рази більше, ніж Франція, приблизно стільки ж, скільки Англія. В другій половині XIX ст. Німеччина з аграрного придатку індустріальної Англії перетворилася в її конкурента.

США

Широке запровадження парових двигунів в промисловості США почалося лише з 40-х рр. XIX ст. (через водяний двигун). Дуже важливу роль в промисловому перевороті США зіграли залізні дороги. За 1830 – 1850 рр. відбувся більше ніж 300-кратний приріст залізничної мережі. В 1807 р. по річці Гудзон вже ходив пароплав.

Механізація транспорту викликала прискорене зростання металургії та добувної промисловості. За першу половину XIX ст. виробництво чавуну виросло в 12 разів, а видобування вугілля в декілька тисяч разів. До середини XIX ст. в США було власне машинобудування. Однією з особливостей промислового перевороту в США була дуже активна участь вітчизняної інженерної думки: були винайдені і запроваджені ⇒ *машина Зінгера*, ⇒ *револьвер Кольта*, ⇒ *телеграф Морзе*, ⇒ *сіялки*, ⇒ *молотили*, ⇒ *сіно косилки* тощо.

Росія

Промисловий переворот в Росії розпочався в 30-ті рр. XIX ст. в бавовняній промисловості, а завершився в 60-ті рр. розвитком металургії та машинобудування. В 1820 р. в Москві працювало тільки дві парові машини, а в 1860 р. в Московській губернії – 191, в Санкт-Петербурзькій – 247. Напередодні 1861 р. лише біля 15% всієї продукції оброблювальної промисловості (60% всієї промислової продукції Росії) виготовлялось на фабриках і заводах. Промисловий переворот в Росії гальмувався кріпосницькими відносинами і набув більш інтенсивнішого розвитку лише після ліквідації кріпосного права.

6.3. “Пруський” та “американський” шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві

Звільнення сільського господарства від пережитків феодалізму в більшості країн світу проходило шляхом поступових затяжних реформ. Внаслідок цього більша і найкраща частина сільсько-господарських угідь залишалася у власності феодалів. Особливо яскраво це проявилось в Прусії, де на кінець 60-х рр. XIX ст. 71% всіх господарств володіли лише 9% всіх оброблюваних земельних угідь, а 29% землевласників володіли 91% земельних площ.

“Пруський” шлях виявився невігідним лише для селян, але дозволив юнкерам і аграрним підприємцям організувати велике сільськогосподарське виробництво. Замість трьохпілля з примусовими сівозмінами в цих господарствах запроваджувалося травосіяння і плодoperемінні системи, застосовуються органічні та штучні добрива. Широко застосовуються культиватори, жатки, молотили та інші механізми.

Росія теж пішла по “пруському” шляху розвитку капіталістичних відносин в сільськогосподарському секторі. Це був шлях збереження значної кількості феодальних пережитків у володінні землею. Основні земельні угіддя залишалися в руках поміщиків і церкви. До цього призвели реформи 60-х рр. XIX ст., які залишили найродючіші землі поміщикам і значно обмежили селянські наділи.

Розглядаючи “американський” шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві, слід зауважити, що, не дивлячись на значний розвиток промисловості, США в першій половині XIX ст. залишалися переважно аграрною країною.

Прискорене зростання ⇒ промисловості, ⇒ міського населення та ⇒ залізничного будівництва викликали стрімкий попит на продукти сільськогосподарського виробництва, що визначило його галузеву спеціалізацію.

Північ і Центр перетворилися в житницю США. Виробництво пшениці з 1840 по 1860 рр. тут потроїлося, а фермери стали серйозною політичною силою. Промисловий переворот і успішний

розвиток англійської бавовняної промисловості докорінно змінив ситуацію і на Півдні США, де вирощували бавовну. За першу половину XIX ст. тут виробництво бавовни виросло в 23 рази, а кількість чорних рабів – у 3 рази.

***** Особливістю “американського” шляху розвитку є саме те, що тут не було феодалізму з його спадковим землеволодінням. На півдні США утворювалися великі капіталістичні підприємства у вигляді плантаційних господарств зі застосуванням примусової праці рабів, а пізніше – найманої праці сільськогосподарських робітників.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 6

Запитання

1. Які видатні відкриття в техніці та технологіях виробництва спричинили перехід до індустріального суспільства?
2. Які основні ознаки індустріального суспільства?
3. Що означає вислів “виробництво засобів виробництва для виробництва засобів виробництва”?
4. Які галузі англійської промисловості з початком промислового перевороту розвивалися найбільш інтенсивно? Чому?
5. Чим відрізняється “американський” шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві від “пруського”?

Тести

1. Яка соціальна група була ініціатором реалізації “пруського шляху” розвитку капіталізму в сільському господарстві?
а) торгова буржуазія; б) заможні селяни; в) промислова буржуазія; г) поміщики; д) чиновництво.
2. “Промисловий переворот” зробив основним енергоносієм для тогочасної англійської індустрії:
а) нафту; б) газ; в) торф; г) горючі сланці; д) кам’яне вугілля.
3. Який західноєвропейський винахідник створив перший промисловий зразок локомотива (паровоза)?

а) Дж. Уатт; б) А. М. Ампер; в) Р. Фултон; г) Дж. Стефансон;
д) А.Вольта.

4. *Який клас в англійському суспільстві в результаті "промислового перевороту" економічно і політично став найбільш впливовим?*

а) торгова буржуазія; б) лендлорди; в) пролетаріат; г) фермерство;
д) промислова буржуазія; е) банкіри.

Економічний розвиток України в період пізнього феодалізму та зародження капіталістичних відносин

План викладення матеріалу

- 7.1. Аграрні відносини в Україні у XVI – XVIII ст. Економічний стан Лівобережної України за часів гетьманщини.*
 - 7.2. Економічна політика Богдана Хмельницького.*
 - 7.3. Соціально-економічний устрій Запорозької Січі.*
 - 7.4. Економічна політика Петра I та її вплив на Україну.*
 - 7.5. Посилення експлуатації селян. Панщина. Соціальне розшарування селян та козаків.*
 - 7.6. Оцінка Переяславського договору (1654).*
- Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань розділу 7.*

7.1. Аграрні відносини в Україні у XVI – XVIII ст. Економічний стан Лівобережної України за часів гетьманщини

У XVI ст. селянство України поділялось на три основні групи:

- ⇒ *данники, які повинні були сплачувати данину за користування орними землями, мисливськими та бортними промислами – згодом грошова данина;*
- ⇒ *тягові селяни, які відбували панщину;*
- ⇒ *слуги: селянина могли перевести із тягової служби до слуг і навпаки.*

У ті часи селяни поділялись на “похожих” (особисто вільних), і “непохожих” (прикріплених до свого наділу).

Особливо слід підкреслити, що з початку 70-х рр. XVI ст. відбувалося формування принципово нової соціальної групи населення – козацтва, яке пізніше (у XVII – XVIII ст.) перетворюється

на визначальний чинник суспільного життя. Колискою козацтва стала Південна Україна, яка відіграла роль буфера між Кримським ханством та володіннями польських і литовських правителів.

Козацькі землі перебували поза будь-яким контролем і не мали постійного населення. Вони називалися “уходами”, де не було гніту поміщиків та шляхти. В останній третині XVI ст. козацтво набуло певних організаційних форм і станової структури, яка була три-складовою: ⇨ *ті, що працюють*; ⇨ *ті, що воюють*; ⇨ *ті, що моляться*.

Козаків почали використовувати для несення пограничної служби. Для них було встановлено власний “присуд”, тобто їх виведено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано старшині і суддям. Кількість козаків коливалося у межах 300 – 500 осіб.

Козацтво в Україні створило свою оригінальну соціально-економічну, військову і політичну організацію.

В Україні в цей період відбувалося засилля польської шляхти. Так, наприкінці 20-х – на початку 40-х рр. XVII ст. в її руках було в середньому вже близько 30% приватновласницького фонду Волині, Київщини та Брацлавщини. Це були переважно великі латифундії, які роздавав король Польщі. Поширювалися характерні для Польщі форми аграрних відносин, що посилювало відробітковий тягар. Селяни змушені були працювати власноруч і зі своїми кінями три дні на тиждень на користь свого пана та виконувати тисячі інших повинностей. Пани одержали необмежену владу не тільки над майном селян, а й над їхнім життям.

В ході національно-визвольної війни українського народу (1648 – 1654) зміцнилася влада гетьманів. На землі гетьманської (козацької) юрисдикції польські пани і урядовці позбавились своїх маєтностей. В більшості цих земель значно зменшився тягар стосовно селян.

7.2. Економічна політика Богдана Хмельницького

Гетьман *Богдан Хмельницький* очолив війну українського народу, сформував основні принципи демократичної економічної політики. *Б. Хмельницький* стояв за ліквідацію наявної системи соціально-

економічних відносин, він відстоював особисті права і свободи, права власності на землю й сільськогосподарські угіддя для козаків. Але гетьман і козацька старшина зовсім не відмовлялися від експлуатації підлеглих козаків із низів та “біглих” із поміщицьких фільварків – селян.

Економічна політика Б. Хмельницького та уряду української держави визначалася такими чинниками: ⇨ *воєнними і політичними досягненнями*; ⇨ *відносинами з Річчю Посполитою*; ⇨ *розмахом селянської антифеодальної боротьби*.

Вплив цих чинників змінювався на різних етапах визвольної війни. Внаслідок визволення України від польського панування почалося формування української держави, при цьому відбулися значні зміни у поземельних відносинах. Ці зміни полягали в наступному:

➤ *було вигнано магнатів, шляхту, орендарів. А їхні землі, худоба, реманент шляхом займанщини перейшли у користування козаків, селян, гетьманської адміністрації. Законодавство Речі Посполитої втратило силу на цих землях і селяни стали вільними;*

➤ *відновлювалось феодальне землеволодіння і старі форми експлуатації. Богдан Хмельницький намагався не допускати відновлення великого феодального землеволодіння і відмовився пускати в Україну польських магнатів. Феодали-католики не мали права приїздити до маєтків, а лише відряджали православних урядовців;*

➤ *Богдан Хмельницький вважав законними права української православної шляхти, яка визнала владу української держави, на довоєнні королівські надання і взяв їх під захист. Це була в основному покозачена дрібна шляхта, яка і до революції 1648 р. вела боротьбу з магнатами – землевласниками проти обмеження своїх шляхетських прав на землю. За 1648 – 1654 рр. православна шляхта отримала біля 50 гетьманських універсалів на землеволодіння. Особливо активною була козацька старшина, яка збільшила свої землеволодіння за рахунок займанщини, купівлі землі у козаків і селян. Як винагороду за несення служби у козацькому війську старшина отримувала за “ратну службу” також землі у тимчасові володіння, які згодом привласнювала;*

➤ *визвольна війна змінила становище селян. Вони добилися особистої свободи, право змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану. Права колишніх селян у козацьких полках були визнані урядом як рівноправні зі спадковими козаками.*

Селяни вважали землю своєю з повним правом розпоряджатися нею і передавати у спадок, купувати, продавати. Вони самовільно користувалися полями, лісами, лугами, обробляли землю без регламентації держави і вільно користувалися результатами праці. Селянські наділи значно зросли за рахунок займанщини. Селяни платили визначені гетьманською владою податки і виконували повинності на утримання війська і адміністрації. Богдан Хмельницький прагнув полегшити становище селян, зменшити гостроту соціальних суперечностей. У його універсалах не вимагалось виконувати панщину, не визначались характер і тривалість робіт. Відробіткова рента замінялась грошовим чиншом. Отже, вільні селяни лише користувалися землею і сплачували державі, як власнику землі, феодалну ренту.

Отже, на території української козацької держави було знищено велике і середнє феодалне землеволодіння, ліквідовано монополію магнатів і шляхти на землю, яку почали вільно продавати і купувати. Пріоритетними стали такі форми землеволодіння, як державна і козацька. Поступово формувалась велика старшинська власність. Відстояла свої права на землю дрібна і середня православна шляхта. Збереглася і зросла земельна власність православних монастирів і духовенства. Визнавалась селянська власність. І хоча селянське землеволодіння, на відміну від козацького, ґрунтувалось не на юридичній основі, а на “звичайному праві”, однак селяни практично стали вільними виробниками.

Аграрна політика Б. Хмельницького мала прогресивний характер. Незважаючи на її суперечливість і непослідовність, зміцнився інститут земельної власності. Основною формою господарства стало дрібне землеволодіння козаків, селян і міщан.

За часів гетьманско-адміністративної влади козацтво стало провідним, привілейованим станом. Козаки становили близько половини дорослого чоловічого населення України (в окремих випадках козаками вважало себе до 80 % населення). За козаками

закріплювалося право власності на землю, звільнення від податків, участь у політичному житті. Головним обов'язком козака була військова служба, яку він ніс за власний рахунок. Із козацької старшини формувалася нова українська знать яка змінила витіснену польську знать. Відбувалася феодолізація козацької старшини – вона зосереджувала в своїх руках владу, землю, обмежувала свободу селян та простих козаків, що загострювало соціально-економічні конфлікти в українському суспільстві.

7.3. Соціально-економічний устрій Запорозької Січі

З середини XVI ст. велику роль у політичному і економічному житті України відігравала Запорізька Січ, яка фактично була оригінальною військово-політичною організацією народної самооборони з комбінованою громадсько-індивідуальною системою господарювання, що ґрунтувалася на засадах ⇨ *особистої свободи козаків*, ⇨ *демократії*, ⇨ *самоуправлінні*, ⇨ *федералізмі та економічному лібералізмі*.

Економічна система Січі нараховувала два сектори: ➤ *загальносічевий* та ➤ *індивідуально-особистий*. Січове господарство, в свою чергу, поділялось на *загальносічове* та *курінне*. Кожен курінь має своє майно і доходи. Кіш щорічно розподіляв між куренями найбільш прибуткові угіддя (рибні лови, сіножаті), утримував загальновійськові табуни коней, череди худоби, отари овець.

В індивідуально-особистому секторі господарювання козаки виконували різні господарські роботи в зимівниках (хуторах), де заможні старшини та багаті козаки сіяли зернові культури та утримували тваринницькі ферми. Виробництво тут базувалось на власній та найманій праці. Зимівники входили в окремі адміністративно-територіальні округи на землях Вільностей запорізьких козаків, які називалися "*паланками*". Провідну роль в господарствах козаків займала така галузь, як скотарство, яке приносило в п'ять разів більший дохід, ніж землеробство.

У Запорозькій Січі успішно розвивалось ремесло, особливо ковальство. Тут виробляли зброю, різні знаряддя праці. В корабельних верфях будували річкові і морські судна.

В центрі острова Хортиця був великий майдан, де збирався козачий круг та великий базар з рядами крамниць, які належали кошовим або куреням, в них торгували козаки та чужинці. Сюди плили човни з Туреччини, Греції з різним крамом (вина, кава, олива, тканини). Торгували також продуктами власного виробництва (хлібом, маслом, салом). Велике значення мало рибальство.

Власники рибальського знаряддя мали у своїх ватагах найманих робітників: серед них козаків та сторонніх, на кожному рибному промислі було 12 – 15 наймитів. Такий же характер мало здобування солі та її доставка. В 1746 р. на лівобережну Україну возили сіль 5 тис. пар волових возів, а також доставляли сіль до Росії, Польщі, Молдови. Наймити, яких називали молодиками, рахувалися в куренях і іноді теж ходили в похід.

Дуже інтенсивно розвивалася торгівля та фінанси. Завозили на Січ хліб, тютюн, горілку, порох, тканини, готовий одяг, а вивозили сіль, рибу, худобу, хутра.

Запорізька Січ не мала власних грошей, а використовувала грошові знаки інших країн.

Отже, ще в другій половині XVI ст. Запорізька Січ була певним зародком державного життя в Україні.

7.4. Економічна політика Петра I та її вплив на Україну

На початку XVIII ст., з приходом до влади в Росії царя *Петра I*, проводилися радикальні реформи, що зробили значний вплив на суспільно-політичне, економічне і культурне життя українців. Цар *Петро I* особисто кілька разів відвідував Україну, зустрічався з гетьманами *Іваном Мазепою* та *Іваном Скоропадським*, представниками місцевої еліти. Реформи об'єктивно певною мірою сприяли і розвитку господарства та виробничих відносин України. Зокрема, деякі царські укази та заходи передбачали в сільському господарстві України значне поширення окремих технічних культур, культивування нових овочів і фруктів, збільшення виробництва полотна і канатів, розвиток скотарства тощо.

Іменний Указ від 3 грудня 1719 р. *“Про рудокопні заводи”*, згідно з яким майстрових рудокопних підприємств звільнено від державних повинностей і податків та виконання військової служби, викликав значні переселення людей на рудники, та прибуття із Польщі спеціалістів. Указ від 18 січня 1721 р. сприяв збільшенню кількості місцевих заводів.

На початку 20-х рр. XVIII ст. була створена спеціальна контора для нагляду за хліборобством і забезпечення корінних мешканців хлібом під час неврожаїв і стихійних лих.

Петро I особисто цікавився відомостями про поліпшення обробки землі, кількості зібраного збіжжя та збільшення посівних угідь.

У вересні 1723 р. Петро I видав указ *“Про посилення пошукових робіт на Дніпрі по розвідуванню корисних копалин”*. Він спочатку підтримував козаків та українських негоціантів на вільну торгівлю сіллю, хлібом, але згодом її обмежив.

Разом з тим, Петро I намагався цілком підпорядкувати Україну Російській Імперії. Відвертий деспот і кріпосник, прибічник абсолютистської влади, він писав закони, за висловом *О. Пушкіна*, *“батогом, жорстокі і примхливі, що ніби виривалися з нетерпеливого, самовладного поміщика”*.

Зміцнення позицій царату в Україні особливо посилилось після переходу до табору *Карла XII* частини козаків на чолі з гетьманом *Іваном Мазепою*.

З 1708 р. був призначений царем новий гетьман: *Іван Скоропадський* (формально обраний на старшинській раді в Глухові).

У 1722 р. царем був підписаний особливий указ *“Про створення в Україні так званої Першої малоросійської колегії”* (яка здійснювала контроль за діяльністю гетьманської адміністрації). Після смерті *Івана Скоропадського* (1722) Петро I взагалі заборонив вибори гетьмана. Наказним гетьманом призначили *П. Полуботка* (1722 – 1723), якого за його самостійницькі погляди забрали до *Петропавлівської фортеці*, де він помер в 1724 р.

Нетерпимість царя до України наочно виявилась у ліквідації в травні 1709 р. *Запорізької (старої) Січі*. Петро I фактично скасував вільну українську торгівлю (обмежив закордонну торгівлю українців

сіллю, рибою та звіром). Здійснюючи політику терору, Петро I прагнув знищити серед українського населення будь-яку опозицію.

Українську економіку значно підривало постійне перебування в Україні великих контингентів російських військ (в 1724 р. в Україні було стягнуто 241,3 тис. крб податків в казну на утримання цих військ).

7.5. Посилення експлуатації селян. Панщина. Соціальне розшарування селян та козаків

У Центральній та Східній Європі кріпосне право склалося у XVI – XI ст. У східних слов'ян кріпосне право почало складатися ще за часів Київської Русі. Першими кріпаками були ⇒ *холопи*, їхнє безправне становище, як і становище кабальних ⇒ *людей-закупів*, ⇒ *рядовичів*, ⇒ *закладників*, законодавчо визначила збірка законів “*Руська правда*”.

У XIV – XVII ст. значно посилилась експлуатація і обмеження прав селян. Соборне Уложення 1649 р. остаточно ствердило систему кріпосного права в Росії. Воно поширилося на всі розряди тяглих селян.

Найпотворнішої форми кріпосництво набуло в другій половині XVIII ст., де воно мало чим відрізнялося від рабства. Поміщики мали право дворових людей і селян на поселення в Сибір (указ 1760 р.), на каторжні роботи (1765). Продаж і купівля кріпаків не були обмежені. Закон передбачав дуже обмежену відповідальність поміщиків тільки за вбивство кріпака.

В Україні кріпосне право мало ті самі основи, що в інших регіонах Європи. На українських землях, загарбаних Литвою, закріпачення селян почалося в 1447 р. Кріпаками вважалися сусідки, підсусідки, загородки, які проживали на панській землі 10 років і не повернули борги.

На Закарпатті закріпачення селян завершилося на початку XVI ст. Основною повинністю стала *панщина*. Зростали також данина і чинш. Кількість панщинних днів значно збільшилась згідно з “*Уставою на волоки*” – 1557 р.

Селянсько-козацькі повстання під проводом *Косинського* (1592 – 1593), *Наливайка* (1594 – 1596), *Острянина* (1638) і особливо Національно-визвольна війна (1648 – 1654) ослабили феодально-

кріпосницьку систему в Україні, але не знищили її.

Після приєднання України до Росії царський уряд всіляко сприяв покріпаченню селян. Так після ліквідації Запорізької Січі на острові хортиця (1775) було закріпачено й частину Запорізьких козаків.

Процес остаточного закріпачення українських селян проходив в кілька етапів.

Перший універсал про офіційне введення кріпосного права на вільних українських землях видав гетьман *Кирило Розумовський* у 1760 р. Через вісім років *Катерина II*, заради прискорення впровадження кріпосного права, видала в травні 1783 р. новий указ, яким кріпосницький лад ввела остаточно і кріпосне право в Російській імперії проіснувало аж до 1861 р.

Від введення кріпацтва виграла козацька старшина, адже козацькі полковники стали вельможними дворянами. Їхнє багатство від експлуатації кріпаків виросло в десятки і сотні разів.

7.6. Оцінка Переяславського договору (1654)

Одним із політичних актів, який мав значний вплив на економічну політику, що здійснювалась на українських землях протягом другої половини XVII ст. і аж до проголошення незалежності України в 1991 р., було підписання *Богданом Хмельницьким Переяславського договору* (1654). Цей акт сучасними вченими та політиками оцінюється по-різному. Дехто абсолютно відкидає доцільність цієї угоди, яка поклала край самостійній державності України.

Але, якщо врахувати цілий комплекс причин і факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, то виникає сумнів у можливості виникнення в той час самостійної Української держави, здатної протистояти польським магнатам і кримським ханам. Альтернативи приєднання України до Росії просто не існувало.

Як стверджує відомий історик *О. Субтельний* в книзі “Україна: історія”, “...підписання Переяславської угоди стало поворотним пунктом в історії України, Росії та всієї Східної Європи. Раніше ізольована й відстала Московія зробила гігантський крок уперед на шляху перетворення в велику державу. А доля України стала в усьому – доброму й лихому – невід’ємно пов’язаною з долею Росії.”

Переяславська угода була формою васальної залежності за якої сильніша сторона (цар) зобов'язувалася захищати слабку (українців) не втручаючись у її внутрішні справи.

М. Грушевський

Укладаючи українсько-московський договір 1654 р., Б. Хмельницький сподівався, спираючись на підтримку Москви, завершити війну проти Польщі, розширити і зміцнити незалежну державу. Але у 1656 р. цар уклав Віленський мир з поляками без усякої на те згоди українців. Гетьман відкрито звинуватив царя у порушенні *Переяславської угоди*, продовжував війну з Польщею, уклав союз з Семигородським князівством, вів переговори зі Швецією, яка обіцяла допомогти у створенні самостійної української держави. Але невдовзі помер і його прагненням не судилося здійснитися.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань розділу 7

Запитання

1. Як вплинула національно-визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. на стан поземельних відносин в Україні?
2. У чому Ви бачите демократичні принципи організації господарства Запорозької Січі?
3. Визначте позитивні та негативні наслідки економічної політики Петра I стосовно України.
4. Основні передумови посилення кріпосної залежності селян Лівобережної України та їх закріпачення.

Тести

1. Яка з означених держав, що в середині XVII ст. володіла територіями сучасної України, мала цих земель найбільше?
а) Польське королівство; б) Московське царство; в) Велике князівство Литовське; г) Османська Імперія; д) Австрійська монархія.
2. Внаслідок якої угоди більшість українських земель з 1569 р. на тривалий час опинилася у складі держави, що називалася “Річ Посполита”?

а) Кревської унії; б) Городельської унії; в) Берестейської унії; г) Люблінської унії; д) Торунського миру.

3. Який правовий акт XVI ст. значно зменшував земельний фонд сільських громад в Україні, сприяючи створенню магнатських латифундій?

а) Перший Литовський статут; б) “Устава на волоки”; в) Другий Литовський статут; г) “Артикули” Генріха Валуа; д) Третій Литовський статут.

4. Що таке фільварок?

а) феодальне господарство натурального типу; б) господарство вільного селянина; в) сільська мануфактура; г) господарство покріпаченого селянина; д) багатогалузеве товарне господарство у маєтку феодала.

5. Як у XVI – XVII ст. називалися в Україні підприємства, що виготовляли скло?

а) буди; б) гуральні; в) гути; г) гамарні; д) тартаки.

6. Через яке портове місто у XVI – XVII ст. вивозилася основна частина українського експорту?

а) через Ревель (Таллінн); б) через Гданськ; в) через Ригу; г) через Кафу (Феодосія); д) через Кенігсберг.

7. Якій посаді в уряді сучасної України відповідав пост підскарбія, якого запровадив у вітчизняній державній адміністрації Б. Хмельницький?

а) міністр фінансів; б) міністр економіки; в) міністр промислової політики; г) міністр транспорту; д) міністр закордонних справ.

8. За часів правління якого гетьмана в українській автономії у складі Російської держави припинився період кризи (“Руїни”) і почався період економічного піднесення?

а) І. М. Брюховецького; б) І. С. Самойловича; в) І. О. Виговського; г) І. С. Мазепи; д) П. Л. Полуботка.

9. Який з наведених різновидів мануфактур був суто вітчизняним економічним явищем?

а) купецька мануфактура; б) поміщицька мануфактура; в) орендна мануфактура; г) розсіяна мануфактура; д) посесійна мануфактура.

10. У якому з міст на території сучасної України у 1817 р. було створено першу у вітчизняній історії зону вільної торгівлі (“портофранко”)?

а) Маріуполі; б) Херсоні; в) Одесі; г) Миколаєві; д) Бердянську.

**Становлення та розвиток
монополістичного капіталізму в
провідних країнах світу
(межа XIX – XX ст.).
Світове господарство у міжвоєнний
період (1919 – 1939)**

План викладення матеріалу

8.1. Основні тенденції розвитку світової економіки. Монополізація та її форми.

8.2. Економіка Англії на межі XIX – XX ст. Причини втрати нею світової економічної першості.

8.3. Франція на рубежі XIX – XX ст. Сповільнення темпів розвитку.

8.4. Об'єднання німецьких земель за ініціативою Пруссії. Економічне зростання. Роль мілітаризації економіки.

8.5. Перетворення США в провідну індустріальну державу світу. Причини та фактори економічного зростання США.

8.6. Криза 1929 – 1933 рр. у США та шляхи виходу з неї. “Новий курс” Ф. Д. Рузвельта.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 8.

**8.1. Основні тенденції розвитку світової економіки.
Монополізація та її форми**

В останню третину XIX ст. відбуваються великі технологічні зрушення в промисловості, які заслуговують визначення “другої промислової революції”.

В цей час були винайдені електрогенератор (Сіменс – Німеччина, Едісон – США), вирішена проблема передачі енергії на відстань, винайдені парова турбіна (Парсонс – Англія) та двигун внутрішнього

згорання (*Дизель, Отто, Даймлер* – Німеччина), впроваджуються нові способи виробництва сталі – *бесемерівський* та *мартенівський* (Франція). Відбуваються радикальні зміни в транспорті: безрельсовий, трубопровідний, повітряний (*брати Райт* – США). Тільки *Едісон* запатентував більше 1000 винаходів. Прогрес техніки набув значення НТР. Випуск чавуну за 1870 – 1913 рр. виріс в три рази, випуск сталі – в 23 рази. Створювалися можливості для нового укрупнення виробництва – виникли акціонерні товариства (корпорації).

Під впливом науково-технічного прогресу бурхливо йде процес монополізації економіки.

Однією з перших монополій був нафтовий трест “*Стандарт Ойл*”, створений у 1872 р. в США *Дж. Рокфеллером*. Монополізації сприяла угода нафтових компаній з залізними дорогами про тарифи на перевезення нафтопродуктів.

Від 10 – 20% до 90% всієї нафтопереробки концентрувалося у монополістів. У процесі свого розвитку монополії набувають таких форм:

Картель – підприємства, що входять в це об’єднання, юридично і виробничо самостійні, лише регулюються збут продукції та обсяги виробництва (квоти).

Синдикат – характеризується єдиною постачально-збутовою політикою при збереженні виробничої самостійності.

Трест – утворюється одне підприємство з централізацією виробництва та збуту продукції.

Концерн – це диверсифіковане об’єднання самостійних підприємств, що функціонують на принципі “системи участі”.

Монополізація виробництва поставила під загрозу вільну конкуренцію і змусила уряди більшості розвинутих країн приймати *антистрестовське законодавство*. Формується світовий ринок. Великого значення набувають *транснаціональні компанії* (ТНК), йде процес формування *державно-монополістичного капіталізму* (ДМК), *інтернаціоналізації* та *глобалізації суспільного виробництва*.

8.2. Економіка Англії на межі ХІХ – ХХ ст. Причини втрати нею світової економічної першості

Якщо в 1870 р. Англія виробляла близько 50% трьох головних на тодішньому світовому ринку видів промислової продукції *вугілля, чавуну і бавовняних тканин*, то в 1913 р. вона виробляла лише 22% світового вугілля; виплавляла 13% світового чавуну, споживала 23% світової бавовни. Виробнича база англійської індустрії була відсталою.

Багато капіталів вивозилося з Англії в колонії. Багато країн вводили *політику протекціонізму* в торгівлі і це ускладнювало проникнення на їх ринки англійських товарів. Структурні зміни в англійській промисловості відбувалися дуже повільно. Англія почала відставати від США і Німеччини по виплавці сталі, по виробництву електросенергії. Єдиною традиційною галуззю важкої промисловості в Англії, яка показувала стійкі темпи зростання, було суднобудівництво.

8.3. Франція на рубежі ХІХ – ХХ ст. Сповільнення темпів розвитку

Франція не могла досягти таких темпів промислового розвитку, як США і Німеччина, в першу чергу через відсутність у неї сировинної бази. В 1913 р. Франція видобувала лише 2/3 необхідного їй вугілля. А імпортне вугілля було дорогим, що знижувало конкурентноспроможність французької продукції. Крім того, в промисловості Франції було надто зношене обладнання і застарілі технології. Все це вимагало заміни, а коштів на інвестиції не було через:

1) *економічні втрати, понесені внаслідок поразки у війні з Прусією (1870), які становили 16 млрд франків, в тому числі 5 млрд контрибуції. Крім того, Німеччина відібрала у Франції Ельзас і Лотарингію, де є великі запаси залізної руди;*

2) *французька буржуазія віддавала перевагу банківській діяльності. В кінці ХІХ на початку ХХ ст. лихварські риси французького капіталізму ще більше посилились. За 1870 – 1913 рр.*

обсяг промислової продукції Франції виріс всього в три рази, тоді як в США – в 13 разів, Німеччині – в 7 разів.

До 80-х рр. XIX ст. Франція пересунулась із другого місця в світовому промисловому виробництві на четверте, після США, Англії та Німеччини. Напередодні Першої світової війни по виробництву сталі Англія поступалась Німеччині в 4 рази, а США – майже в 7 разів.

8.4. Об'єднання німецьких земель за ініціативою Пруссії. Економічне зростання. Роль милітаризації економіки

Перемога у Франко-Пруській війні 1870 р. і наступне пограбування Франції, створення могутньої паливно-металургійної бази для німецької промисловості (Ельзас і Лотарингія (руда) та вугілля Рейнської обл.), послужили завершенню державного об'єднання всіх німецьких земель в Німецькій імперії під егідою Пруссії.

Виникла велика держава з більш ніж 40-мільйонним населенням. Німецькі промислові підприємства 70-х рр. виникали на базі новітньої техніки того часу.

Зростанню промисловості Німеччини сприяли великі державні замовлення на озброєння, а також інтенсивне залізничне будівництво. За 1870–1910 рр. протяжність залізничних колій зросла більше ніж в 33 рази. На початок XX ст. в промисловості Німеччини вже було зайнято 43% населення, лише 29% населення працювало в сільському господарстві.

В кінці XIX ст. (1860 – 1870) Німеччина обігнала по виробництву промислової продукції Францію, а на початку XX ст. – Англію.

Німецькі фірми напередодні Першої світової війни стали основними постачальниками динамомашин, трамваїв, електролампи та інших електротоварів, а також анілінових фарб в Європі. Значно повільніше розвивались в Німеччині легка та харчова промисловості. Тут Німеччина відставала не тільки від США, Англії, але і від Франції.

8.5. Перетворення США в провідну індустріальну державу світу. Причини та фактори економічного зростання США

В кінці XIX – на початку XX ст. база прискореного індустріального зростання США (великі сировинні запаси, новітнє обладнання) була доповнена великим припливом робочої сили. В США на рубежі століть переселялися мільйони людей: енергійних, настирливих, вольових, які не боялися ніякої праці. Протягом XIX ст. населення Європи виросло в 2 рази, а США – в 14 раз.

Протекційна політика з високими ввізними митами співставлялася з повною свободою імпорту іноземного капіталу. Перед Першою світовою війною 2/3 валового національного продукту США вироблялося в промисловості і будівництві (в основному залізничному). На початку XX ст. в США вперше в історії світового економічного розвитку було досягнуто перевищення питомої ваги важкої промисловості в загальній промисловій продукції. Інші країни досягли цього лише перед Другою світовою війною.

Науково-технічний прогрес суттєво змінив структуру важкої промисловості. З'явилися нові галузі: ⇨ *нафтова*, ⇨ *автомобільна*, ⇨ *алюмінієва*, ⇨ *гумова*, ⇨ *електротехнічна* та інші.

Автомобіль не тільки змінив умови життя американців (на більш мобільні), але й змінив структуру промисловості. Особливо посилилась нафтопереробка та електроенергетика. Перед Першою світовою війною потужність американських електростанцій складала більше 5 млн кВт, а англійської, німецької, французької разом взятих – біля 3 млн кВт.

Розвиток масового серійного виробництва привів до удосконалення методів організації праці запровадження поточного методу при зборці вузлів і агрегатів на конвейєрі, який вперше було запроваджено на автозаводі Форда в 1913 р. В США особливо прискорено відбувалася монополізація у вигляді трестування. Але за законом 1890 р. Конгресом США будь-яке об'єднання в трести оголошувалося незаконним. Це викликало необхідність для низки особливо великих монополій, таких, як "Стандарт Ойл", роз'єднатися на більш дрібні об'єднання.

8.6. Криза 1929 – 1933 рр. у США та шляхи виходу з неї. “Новий курс Ф. Д. Рузвельта”

“Велика депресія”, або економічна криза, розпочалася наприкінці жовтня 1929 р. в США різким падінням курсів акцій на Нью-Йоркській біржі. Це призвело до масової втрати власниками цінних паперів своєї власності. Стався небачений досі в історії катастрофічний спад промислового виробництва і торгівлі. Так, випуск автомобілів, виплавляння чавуну і сталі раптово скоротилося на 80%. Обсяг промислового виробництва і торгівельних операцій скоротився вдвічі. Криза спричинила банкрутство 130 тис. фірм, 5760 банків, 19 залізничних компаній. Це призвело до небаченого зростання безробіття, яке досягло астрономічної цифри 17 млн осіб. Зросла кількість голодуючих, жебраків.

Вихід з економічної кризи у США пов’язаний з діяльністю президента цієї країни Франкліна Делано Рузвельта, який обирався на цей пост чотири рази. Він започаткував програму виходу з кризи, яка одержала назву “Новий курс Ф. Рузвельта”. Програма здійснювалась упродовж 1933 – 1938 рр. і нараховує два етапи активної економічної діяльності американського уряду.

На *першому етапі* (1933 – 1934) була реформована фінансово-кредитна сфера: закрито всі банки, припинено обмін банкнот на золото, яке було взагалі вилучене з обігу. Було прийнято програму порятунку банківської системи шляхом державної підтримки перспективних банків. У промисловості спеціальним законом запроваджувалася система “чесної конкуренції”, яка ⇒ *передбачала фіксування цін на продукти*, ⇒ *регулювала рівень виробництва*, ⇒ *розподіл ринків збуту товарів*, ⇒ *розмірів заробітної плати* тощо.

Почав також функціонувати закон регулювання сільськогосподарського виробництва з метою підвищення цін на сільськогосподарську продукцію та стимулювання заходів з інтенсифікації, механізації сільського господарства.

На *другому етапі* (1935 – 1938) були прийняті деякі акти соціального захисту населення. Було зафіксовано право робітників об’єднуватись в профспілки, оголошувати страйки, підписувати

колективні угоди з підприємцями. Закон про справедливий найм робочої сили встановлював обов'язковий мінімум зарплати та максимуму тривалості робочого дня, забороняв використання дитячої праці. Для боротьби з безробіттям успішно використовувались "громадські роботи". Поступово 17 млн безробітних отримали роботи на будівництві автострад, мостів, інших споруд.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 8

Запитання

- 1. Які основні форми монополізації світової економіки?*
- 2. Чим відрізняється інтернаціоналізація економічних процесів від їх монополізації?*
- 3. Що означає диверсифікація виробництва?*
- 4. Що таке "система участі"?*
- 5. Чим пояснюється втрата Англією світової економічної першості на межі XIX та XX ст.?*
- 6. Які передумови об'єднання німецьких земель в Німецькій імперії в 70 рр. XIX ст.?*
- 7. Що сприяло перетворенню США в провідну індустріальну державу світу?*
- 8. Основні причини економічної кризи 1929 – 1933 рр. в США та шляхи виходу з неї?*

Тести

- 1. Який основний напрямок дії закону накопичення капіталу?*
 - а) Зберігання цінностей в комерційних банках;*
 - б) приховування цінностей в приватних банках та фондах;*
 - в) самозростання індивідуальних капіталів шляхом концентрації, тобто перетворення частини додагкової вартості в додаткові елементи капіталу;*
 - г) об'єднання існуючих індивідуальних капіталів (підприємств) в одне велике підприємство шляхом процесу централізації капіталів;*
 - д) поглинання індивідуальних підприємств іншими підприємствами в ході конкуренції;*

е) правильні відповіді: а) і д);

є) правильні відповіді: в) і г .

2. Які основні причини "великої депресії" 1929 – 1933 рр.?

а) небачене зростання безробіття ; б) катастрофічне зниження рівня життя великої кількості населення; в) розбалансованість економіки; г) розлад в грошовому обігу внаслідок порушення його законів; д) падіння курсів акцій; е) правильні відповіді: б) і в); є) правильні відповіді: г) і д).

3. Які основні принципи функціонування "системи участі" в монополізації економіки?

а) підпорядкування підприємств суміжних галузей;

б) здобуття економічної влади шляхом розорення конкурента, доведення його до банкрутства;

в) система взаємного підпорядкування підприємств шляхом заволодіння акціонерними контрольними пакетами їх акцій;

г) об'єднання підприємств на основі добровільної домовленості.

Економічний розвиток України після скасування кріпацтва до Першої світової війни

План викладення матеріалу

9.1. Основні положення та економічні наслідки реформи 1861–1866 рр. та скасування кріпацтва.

9.2. Столипінська аграрна реформа, її основні положення та реалізація в Україні.

9.3. Початок промислового перевороту в Україні та промислове піднесення 90-х рр. XIX ст.

9.4. Промисловий розвиток західноукраїнських земель. Колоніальний характер галузевої структури західноукраїнської промисловості.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 9.

9.1. Основні положення та економічні наслідки реформи 1861–1866 рр. та скасування кріпацтва

Царський маніфест і законодавчі акти про звільнення селян з кріпацтва були видані навесні 1861 р. В Україні це стосувалося долі 5,3 млн осіб. Майже всюди їхні земельні наділи були урізані на користь поміщиків.

Загалом внаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили 1 млн десятин або понад 15% загальної площі земель, які раніше перебували в їх користуванні, а 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менші ніж, 5 десятин, тобто нижче від норми середнього прожиткового мінімуму. Та й ці мізерні наділи селяни повинні були протягом 49 років викуповувати у поміщиків за дуже високу ціну.

Так, в Україні до 1906 р., коли “*викупні платежі*” припинилися, поміщики одержали за землю, передану селянам, 382 млн крб, тоді як її ринкова вартість становила 128 млн крб.

Долю державних селян, яких в Україні налічувалося 5,2 млн, визначив прийнятий у 1866 р. спеціальний закон “*Про земельний устрій*”. Згідно з ним, селяни одержували право викупити свій наділ, а до того часу вони мали сплачувати щорічний державний оброчний податок. Хоча середній наділ державних селян був більший, ніж у поміщицьких селян, 58% їх одержали наділ менше 5 десятин.

І все ж реформи 1861 і 1866 рр. відкрили перед звільненими селянами широкі можливості для активізації їх господарської діяльності. Разом з тим, виникли сприятливі умови для перетворення робочої сили позбавлених землі селян у товар, а їх самих – в найманих працівників. Це був один із факторів так званого первісного нагромадження капіталу.

9.2. Столипінська аграрна реформа, її основні положення та реалізація в Україні

Не минуло й півстоліття з часу селянської реформи 1861 р., як царський уряд, внаслідок масового селянського руху напередодні і в період революції 1905 – 1907 рр., змушений був знову зайнятися проблемами села.

Новопризначений глава царського уряду *П. Столипін* протягом 1906 – 1912 рр. став запроваджувати нову аграрну реформу. Головною її метою було створення в селах значного прошарку заможних селян – “*куркулів*”, щоб піднести продуктивність сільськогосподарського виробництва та зміцнити становище царизму.

Внаслідок цієї реформи сільська община була позбавлена права виступати єдиною незаперечною розпорядницею у справі орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право виходу з общини і продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з общин, заможні селяни могли вимагати об’єднання належних їм у різних місцях земельних угідь в одне рівноцінне, яке називалося “*відрубом*”, а то й взагалі виселятися за межі села і створювати

своє окреме хутірське господарство. Новостворений Селянський банк надавав “відрубникам” і “хуторянам” грошові кредити для господарського облаштування.

Столипінська аграрна реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян (найбільше на Правобережжі і Півдні), мала в цілому позитивні наслідки.

На хутори і відруби виселилося 226 тис. селянських господарств, тобто майже половина їх загальної кількості. Реформа сприяла розвитку ринкових відносин на селі, широкому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства.

З 1910 по 1913 рр. посівна площа в українських губерніях зросла на 900 тис. десятин і загалом становила 22,9 млн десятин. У 1913 р. тут було досягнуто найбільшого валового збору зернових – 1200 млн пудів. Третина цієї продукції продавалася.

Поряд з заможними селянами було багато бідняцьких господарств, де врожайність була мізерною (від 9 до 10 ц з га).

Хоч поміщики й продали майже половину належних їм земель, у їхньому володінні залишалось ще понад 10 млн десятин. Був значний прошарок (у 1914 р. – 2 млн) селян, які володіли наділами, що становили в середньому 2 десятини. З них 50% не мали ні коня, ні корови. Йшов масовий відтік в міста дешевої робочої сили.

9.3. Початок промислового перевороту в Україні та промислове піднесення 90-х рр. XIX ст.

З часу реформи 1861 р. на великих капіталістичних підприємствах (заводах і фабриках) для підвищення продуктивності праці інтенсивніше застосовувались досягнення науки і техніки.

Економічний розвиток визначали, насамперед, галузі важкої промисловості: ⇨ *вугільна*, ⇨ *залізорудна*, ⇨ *металургійна*, *машинобудівна*. Швидко розвивався Донецько-Криворізький вугільно-залізорудний басейн, що вже тоді став головною металургійною базою Російської імперії. В післяреформений період видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш ніж у 115 разів і становив в 1900 р. 691,5 млн пудів (майже 70% всього видобутку Російської

імперії), залізорудної руди відповідно – в 158 разів (210 пудів). Наприкінці 90-х рр. Україна давала понад половину загально-імперської виплавки чавуну (92 млрд пудів) і трохи менше половини заліза і сталі (59 млн пудів).

У Катеринославській та Херсонській губерніях за останні два десятиріччя XIX ст. виникли 17 великих металургійних заводів. Більшість їх було побудовано на кошти іноземних капіталістів: англійських, бельгійських, французьких. Російські капіталісти стали власниками заводів: Брянського (біля Катеринослава), Дружківського та Донецько-Юзівського у Донбасі. Французькі, англійські, бельгійські і німецькі капіталісти зайняли ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. Капіталістам-іноземцям належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань. Переважно капіталістам-іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування, які діяли в 1900 р.

Завдяки технічному переоснащенню і концентрації виробництва на великих підприємствах загальна кількість цукрових заводів в Україні з початку 60-х до середини 90-х рр. XXI ст. зменшилася з 247 до 153 (а кількість робітників зросла з 38 тис. до 78 тис.). Виробництво цукру зросло в 14 разів (з 1,6 млн до 23 млн пудів, що дорівнює 84% всієї продукції цукру Росії). В 1887 р. найбільші цукрозаводчики об'єдналися в *цукровий синдикат* (*перше в Росії капіталістичне монополістичне об'єднання*). Вже через п'ять років він підпорядковував собі 90% всіх цукрових заводів в Україні.

Наприкінці XIX ст. виникають перші підприємства транспортного машинобудування: Харківський і Луганський паровозобудівні заводи. До 1900 р. вони випустили 233 паровози. На той час довжина залізничної колії становила в Україні 8417 км. Зросла також роль українського експорту сільськогосподарської продукції за кордон, її частка в експорті пшениці Російської імперії становила 90%. В Україні збирали 43% світового врожаю *ячменю*, 20% *пшениці*, 10% *кукурудзи*.

Наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося до 2 млн сільськогосподарських робітників. Відбувся масовий відтік до міст дешевої

робочої сили. З 1910 по 1913 р.р. на українських землях видобуток вугілля зріс у 1,5 рази, залізної руди – майже вдвічі. За цей же період приблизно в півтора рази зросла тут виплавка чавуну, заліза й сталі. На 1913 р. з усього обсягу виробництва промислової продукції Російської імперії майже чверть давала Україна.

У важкій та видобувній промисловості цей показник сягав 60 – 70%, а у виробництві цукру – 80 %.

9.4. Промисловий розвиток західноукраїнських земель. Колоніальний характер галузевої структури західноукраїнської промисловості

Західноукраїнські землі перебували під владою Австро-Угорської багатонаціональної імперії (з XVII ст. – Закарпаття, а з XVIII ст. (1775) – Буковина). Це територія понад 70 тис. км² з населенням 2,5 млн чол., з яких близько 2 млн – українці.

Після великого застою, що мав місце в першій чверті XIX ст., у 30 – 40-х рр. знову намітилося промислове піднесення – мануфактурне виробництво досягло своєї вершини. На початку 40-х рр. тут діяло близько 250 мануфактур. Особливо слід звернути увагу на те, що становлення фабрично-заводської промисловості, як окремої народногосподарської галузі, в західноукраїнських землях відбулося в останні три десятиріччя XIX ст., тут переважали дрібні підприємства. Наприкінці XIX ст. на західноукраїнські землі широким потоком ринув іноземний капітал (австрійський, німецький, англійський, французький та ін.), який створював великі компанії, заволодівав цілими галузями промисловості, оптовою торгівлею, банками.

На початку XX ст. змінилося на краще ставлення місцевої адміністрації до потреб фабрично-заводської промисловості: розширено її кредитування, звільнено від податків. Це сприяло деякому промислому піднесенню. У першому десятиріччі XX ст. у краї функціонувало кілька сотень промислових підприємств з майже 50-тисячним контингентом робітників. Але напередодні Першої світової війни понад 90% експорту з краю становила сировина і лише біля 10% – напівфабрикати, які вивозилися переважно на Балкани, а в імпорті фабрикати склали понад 80%.

У західні провінції Австро-Угорщини, Німеччину та інші країни вивозилось багато продукції тваринного походження: птахівництва, шкірсировини, масла, жирів, яєць. На межі XIX – XX ст. поза межі краю експортувалося щорічно близько 50 тис. голів великої рогатої худоби та понад 300 тис. голів свиней.

Отже, для Австро-Угорщини західноукраїнськи землі були джерелом дешевої сировини і ринком збуту для промислових товарів і машин. Господарство тут було в основному аграрним. Зміни в сільському господарстві відбувалися повільно, воно розвивалося переважно пруським шляхом. Кількість сільської буржуазії становила в Галичині 11 %. На Буковині – 8 %.

Промисловість хоч і зробила значний крок вперед, проте залишалася відсталою, темпи її розвитку були надзвичайно низькими. Важкої промисловості майже не існувало, машинобудування було розвинуто слабо. Провідними галузями була нафтодобувна промисловість (зосереджувалась в районі Дрогобича та Борислава на поч. XX ст. давала 5 % світового видобутку нафти), деревообробна галузі (наявність великих масивів лісу) та харчова промисловість.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 9

Запитання

1. Чим викликане законодавство царизму про скасування кріпосного права?
2. Яким чином реформи 1861–1866 р. р. та Столипінська аграрна реформа сприяли розвиткові капіталізму в Україні?
3. Які економічні причини зумовили масову еміграцію селян Західної України в кінці XIX та на початку XX ст.?
4. Чим відрізняються умови звільнення від кріпацтва поміщицьких та державних селян?
5. Чим можна пояснити засилля іноземного капіталу в економіці України в другій половині XIX ст.?

6. У чому виражався колоніальний характер галузевої структури західноукраїнської промисловості?

Тести

1. Результати якої з війн, в яких брала участь Російська імперія, остаточно актуалізували необхідність скасування кріпацтва в цій державі?

а) кавказької; б) наполеонівських; в) кримської; г) семирічної; д) північної.

2. На який з ключових факторів розвитку капіталізму скасування кріпацтва в нашій країні мало найбільший вплив?

а) технічну революцію; б) концентрацію капіталу; в) зміцнення зовнішньоекономічних зв'язків; г) зростання масштабів товарообігу на внутрішньому ринку; д) формування ринку найманої праці.

3. У якому з провідних регіонів Російської імперії виникло перше у вітчизняній історії монополістичне об'єднання?

а) у Санкт-Петербурзькому; б) Центральному (Московському); в) на Уралі; г) в Україні; д) у Царстві Польському.

4. У якій галузі промисловості виникла перша вітчизняна монополія?

а) вугільній; б) чорній металургії; в) сільськогосподарському машинобудуванню; г) залізничному транспорті; д) виробництві цукру.

5. У якому році було створено першу вітчизняну монополію?

а) у 1850 р.; б) у 1861 р.; в) у 1887 р.; г) у 1895 р.; д) у 1900 р.

6. Які позитивні та негативні наслідки Столипінської аграрної реформи?

а) ліквідація сільської общини; б) утворення Селянського банку; в) запровадження нових форм землекористування “відрубів” та хутірських господарств; г) утворення “відтинків” землі та обмеження земельних наділів більшості селян 5 десятинами; д) здороження майже в три рази ціни землі за “викупними платежами” від рівня ринкової ціни; е) більша можливість застосовувати передові досягнення агротехнічної науки.

7. Чим пояснюється масова еміграція західноукраїнського селянства за кордон в кінці ХІХ ст?

а) значним перенаселенням краю; б) малоземеллям більшості селян; в) наявністю їх кріпосної залежності від поміщиків; г) наявністю безробіття та відсутністю засобів до існування; д) прагненням більшості селян більше заробити; е) вірні відповіді б) та г); є) вірні відповіді д) та в).

Економіка України в період між двома світовими війнами. Голодомор 1932 – 1933 років

План викладення матеріалу

10.1. Економічні наслідки Першої світової війни.

10.2. Соціально-економічна політика Центральної Ради.

10.3. Економічні заходи гетьманського уряду.

10.4. Націоналізація землі, промислових підприємств, торгівлі радянською владою. Політика “воєнного комунізму”.

10.5. Україна в період НЕПу.

10.6. Сталінська індустріалізація промисловості і колективізація сільського господарства та їх наслідки. Голодомор 1932 – 1933 рр.

10.7. Економічна політика Західноукраїнської Народної Республіки.

Запитання та тести для самостійного повторення та самоперевірки знань з розділу 10.

10.1. Економічні наслідки Першої світової війни

Перша світова війна тривала з літа 1914 до осені 1918 р. Вона, крім матеріальних і моральних втрат, великих людських жертв, призвела до загострення міжнародних економічних відносин. Економіка переможеної Німеччини збанкрутувала (лише репарації сягали суми у 132 млрд золотих марок). Щоб не допустити світової катастрофи, уряди країн Антанти (США, Франція, Англія), які перемогли у війні, вирішили допомогти в оздоровленні німецької економіки. З цією метою було розроблено новий репараційний план для Німеччини, який одержав назву *плану Дауеса* (1924). Основна мета плану полягала у відновленні промислового потенціалу Німеччини. Зокрема, передбачалося надати Німеччині позику у сумі 200 млн дол., у т. ч. 100 млн дол. виділили американські банки. Цей

план діяв до 1929 р. Він відрегулював репараційні платежі та сприяв ввозу іноземного капіталу до Німеччини. Промислове виробництво Німеччини уже в 1927 р. досягло довоєнного рівня.

Перша світова війна ставила надто великі випробування до економіки всіх 34 держав, які брали в ній участь. Вона поглинула третину матеріальних цінностей людства. На війну йшло більше половини промислової продукції. Різко зросло виробництво озброєнь та воєнної техніки.

Війна обійшлась Російській імперії дуже дорого. Убитих було 1,5 млн чол., поранених – біля 4 млн, полонених – понад 2 млн осіб.

За роки війни дуже зросли ціни, поглибилась інфляція. Знизилась продуктивність праці в промисловості внаслідок нестачі кваліфікованих працівників. Були великі перебої в роботі цукроварень, млинів.

В сільському господарстві вкрай не вистачало працівників (особливо чоловічої статі), коней, реманенту. В Україні, яка входила до складу Російської імперії, посівні площі в 1916 р. зменшились на 1 млн 900 тис. десятин, а сукупний збір збіжжя, у порівнянні з 1913 р., зменшився на 200 млн пудів.

Найбільше потерпіли малоземельні селяни. Так, наприклад, в Україні в 1917 р. з майже 4 млн селянських господарств 640 тис. не змогли засіяти свої наділи. Один млн 400 тис. селянських господарств були безкінними, а в 1 млн 142 тис. селянських дворів не було корів.

Наслідки війни та викликана ними господарська розруха сприяли назріванню масового невдоволення населення антинародною політикою царизму та активізації революційних рухів.

10.2. Соціально-економічна політика Центральної Ради

Центральна Рада (ЦР) була заснована 17 березня 1917 р. Головою ЦР було обрано видатного українського політика та науковця *М. Грушевського*. ЦР існувала 13,5 місяців (з 17 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р.). У ніч на 20 листопада 1917 р. на засіданні *Малої*

Ради М.Грушевський виголосив *третій Універсал*, який проголошував ⇒ *Українську Народну Республіку*, ⇒ *скасування приватної власності на землю*, ⇒ *8-годинний робочий день*, ⇒ *контроль над виробництвом*, ⇒ *скасування смертної кари*, ⇒ *реформу судочинства* та ⇒ *національну автономію України*. Третій Універсал проголосив ➤ *свободу совісті*, ➤ *слова*, ➤ *друку*, ➤ *зборів*, ➤ *професійних спілок*, ➤ *мови*.

ЦР проголошувала також курс на федеративний зв'язок з Росією. Програма ЦР передбачала повну перебудову України на нових засадах, з новими законами та економікою.

Третій Універсал обмежував землеволодіння 40 десятинами землі на кожне господарство. Остаточне рішення земельних справ було відкладено до Установчих Зборів. Закон про земельні справи було видано 31 січня 1918 р., який мав назву "*Про соціалізацію землі*". В Україні розпочалася хвиля погромів поміщицьких маєтків, фабрик, заводів, нищення хлібних запасів, худоби, лісів, садів. Армія УНР фактично розпалася. Солдати дезертирували.

За цих умов більшовики провели у Харкові 11 – 12 грудня 1917 р. свій з'їзд робітничих, солдатських, селянських депутатів, 200 учасників якого представляли лише 89 рад із 300 існуючих в Україні. І хоча з'їзд не був правомочним, це не завадило йому проголосити встановлення радянської влади в Україні, створити Центральний виконавчий комітет рад України (ЦВК) та радянський уряд – Народного секретаріату.

17 грудня 1917 р. ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення ЦР, Генерального секретаріату і початок боротьби з "контрреволюцією". Але ЦР проіснувала ще до 29 квітня 1918 р.

10.3. Економічні заходи гетьманського уряду

Державний переворот 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся безкровно. У ніч на 30 квітня під контроль гетьманців перейшли всі найважливіші урядові інституції. Владу взяв *П. Скоропадський*, якого було проголошено на з'їзді великих землевласників гетьманом України.

Гетьманський переворот був спробою консервативних політичних

сил згасити полум'я революції, покласти край радикальним соціальним настроям, силою державної влади та поміркованих реформ забезпечити правові норми і, в першу чергу, право приватної власності, повної свободи торгівлі, приватного підприємництва та ініціативи.

Гетьманську владу підтримали кадети (конституційні демократи), які становили ядро гетьманського уряду, сформованого великим землевласником – головою Полтавського губернського земства *Ф. Лизогубом*. Гетьманський режим мав порівняно вузьку соціальну базу, представники якої бачили в гетьманщині порятунок від більшовицької революції. Національний характер влади та її анахронічну атрибутику сприймали як вимушений захід.

У виданому цим урядом законі *“Про тимчасовий устрій України”* поновлюється право приватної власності, вживаються заходи щодо поновлення власності великих землевласників та наділення землею малоземельних хліборобів. Були обіцяні деякі послаблення робітникам (скорочення робочого дня, збільшення зарплати). Ухвалений 31 січня 1918 р. Центральною Радою закон про встановлення норми землеволодіння в 25 десятин і конфіскацію більших землеволодінь був скасований *“грамотою”* гетьмана 29 квітня 1918 р. Щоб підготувати матеріали для нового земельного закону і для полагодження конфліктів між землевласниками та селянами, засновувалися земельні комісії (губернські, повітові). На початку листопада було затверджено проект реформи земельних справ: усі великі земельні мастки мали бути примусово викуплені державою за допомогою Державного Земельного Банку і розподіленні між селянами: не більше як по 25 десятин в одні руки. Тільки окремі *“культурні”* господарства могли мати по 200 десятин.

16 жовтня 1918 р. гетьман окремим універсалом відновив козацтво, яке користувалося багатьма пільгами в землекористуванні та оподаткуванні.

На засіданні Національного Союзу 13 листопада на протигагу гетьманщині було сформовано новий уряд – Директорію у складі: *В. Винниченка*, (голова), *С. Петлюри*, *Ф. Швеця*, *А. Макаренка* та *П. Андрієвського*, який став керівним політичним органом боротьби проти гетьманщини.

18 листопада біля Мотивиловки у першому ж бою війська Директорії розбили гетьманців. 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади. Влада Директорії протрималася лише 7,5 місяців, і її соціально-економічна політика не привела до стабілізації економіки. Навпаки, протиріччя ще більше загострилися і завершилися громадянською війною.

10.4. Націоналізація землі, промислових підприємств, торгівлі радянською владою. Політика “воєнного комунізму”

Усунувши з політичної арени інші партії, КП(б)У (Комуністична партія (більшовиків) України) перетворилася на одну з вагомих складових державного апарату. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У завжди передували ухвалам Уряду і визначили зміст їх постанов. В Україні розгорнулася націоналізація, яка відбувалася в умовах жорсткої класової боротьби.

До рук держави перейшло 11 тис. промислових підприємств (лише 4 тис. вдалося забезпечити роботою). Широко запроваджувалися позаекономічні методи. Так, у січні 1920 р. було створено Українську трудову армію (30 тис. бійців).

Було націоналізовано більшість підприємств промисловості та торгівлі. У важкому становищі опинилося село. Земля була націоналізована і стала державною власністю. Починаючи з 1919 р., в Україні застосовувалася продрозкладка. Хліб примусово вилучали зі селянських господарств, а з 1920 р. ще й м'ясо, яйця, окремі види овочів. Продрозкладка офіційно планувалася на рівні 140 млн пудів. Але й *Сталін* вважав, що в Україні є 600 млн пудів лишків хліба. Продовольчу проблему поєднували з боротьбою з куркулями. Але критеріїв куркульства не було розроблено.

До тих, хто чинив супротив продрозкладці – застосовувалися адміністративні заходи. Через репресивні органи пройшли 25 – 30 тис. осіб.

Селянство відмовлялося здавати хліб і до липня 1920 р. загальний план продрозкладки, що становив 153 млн пудів хліба, було виконано лише на 10%.

Загострення дефіциту продуктів харчування було посилено внаслідок того, що район Півдня України (Донецька, Запорізька, Катеринославська, Миколаївська та Одеська губернії) охопила посуха, наслідком цього став голод 1921 – 1923 рр. Голодували не менше 10 млн чол. Голод в південних губерніях України протримався весь 1922 р. і перейшов на першу половину 1923 року.

Була ще одна причина голоду 1921 – 1923 рр., яка посилювала дію природних явищ (посухи та неврожаю), це були численні конфіскації продовольства як засобу придушення антибільшовицького повстанського руху, яким було охоплено українське село.

Загалом голод 1921 – 1923 рр., за приблизними оцінками, заподіяв Україні 1,5 – 2 млн жертв.

Незадоволення селян продрозкладкою викликало масовий повстанський рух. Загалом в 1920 р. в Україні діяло 200 – 250 селянських повстанських загонів. Крім того, діяла *Револьюційна повстанська армія України*, яку очолював *Н. Махно*. У вересні 1920 р. її чисельність нараховувала понад 20 тис. бійців.

З 1918 р. по березень 1921 р. (в Україні з 1919 р.) здійснювалася політика, яку називають “*воєнним комунізмом*”, тобто система надзвичайних заходів тимчасового характеру, запроваджуваних з єдиною метою: щоб вижити і перемогти у громадянській війні.

Політика “*воєнного комунізму*” передбачала запровадження продрозкладки і заборону торгівлі продовольством. Селянство мирилося з тим, що у нього забирали т. з. “*лишки*” продовольства до того часу, поки йшла громадянська війна і відбувалася іноземна інтервенція (до 1920 – 1921 рр.).

Після закінчення громадянської війни масові виступи селян проти продрозкладки зумовили перехід країни до нової економічної політики (НЕП).

10.5. Україна в період НЕПу

Рішення про відмову від реквізаційного принципу хлібозаготівель було схвалено Політбюро ЦК РКП(б) (російської комуністичної партії (більшовиків)) 18 лютого 1921 р. В “*Проекті постанови ЦК “Про заміну продрозкладки натуральним податком*” пропону-

валося завчасно, до початку посівної кампанії, визначити загальну суму податку і середній відсоток обкладання ним посівних площ. Після сплати податку селянам надавалось право використовувати залишок урожаю на власні потреби, в тому числі реалізувати хліб “у місцевому господарському обороті”, тобто на базарі. Керівництво ЦК КП(б)У заперечувало доцільність відміни продрозкладки і заміни його продподатком.

Остаточне рішення про перехід до НЕПу було прийняте на X з’їзді РКП(б), який відкрився 8 березня 1921 р. Виходячи з рішень X з’їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК (Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету) прийняла закон про заміну розкладки податком, а Раднарком (Рада Народних Комісарів) УРСР видав декрет про норми і розмір податку.

Легалізація приватної торгівлі вивела з підпілля підприємницьку діяльність. З’явилася так звана „нова буржуазія”: ⇨ промисловці – фабриканти, ⇨ торговці – оптовики, ⇨ біржові маклери, ⇨ комісіонери тощо. Підприємницька діяльність швидко виводила країну з економічного хаосу, розрухи.

У 1922 – 1924 рр. було проведено грошову реформу. Новий курс уряду у промисловості визначився з другої половини 1921 р. 9 серпня В. І. Ленін підписав Наказ Ради Народних Комісарів “Про впровадження в життя начал нової економічної політики”. Згідно з ним держава повинна утримувати переважно великі підприємства. Приватне господарювання допускалось головним чином на дрібних заводах і фабриках. Дрібна промисловість передавалась у оренду, залишаючись під контролем держави. За порівняно короткий час в Україні було здано в оренду 5200 підприємств. Тобто приблизно 50% наявного фонду.

На великих підприємствах (“командних висотах”) застосовувалися принципи господарського розрахунку. Підприємства одержували права юридичних осіб з обов’язком забезпечити самоокупність.

Восени 1921 р. з’явилися перші трести. Деякі з них були надзвичайно великими підприємствами. Зокрема, у трест “Донвугілля” об’єднали більшість шахт Донбасу. На початку 1923 р. в ньому

працювало 94 тис. робітників. Трест “Південсталь” формувався з 15 металургійних заводів. У 1925 – 26 рр. Донбас дав майже 20 млн т. вугілля, що становило 78% довоєнного рівня.

НЕП – це цілий комплекс заходів, спрямований на оволодіння економічними методами господарювання:

- повернення до використання товарно-грошових відносин для будівництва нового суспільства;
- відродження торгівлі як об’єднуючої ланки народного господарства;
- впровадження госпрозрахунку, який (за умови його послідовного проведення) міг би стати матеріальною основою соціальної справедливості і демократії;
- розвиток орендної форми організації праці;
- започатковано використання іноземного капіталу у вигляді концесій, змішаних підприємств;
- відродження кооперації як засобу оптимального поєднання особистих і громадянських інтересів трудящих;
- стабілізація рубля.

10.6. Сталінська індустріалізація промисловості і колективізація сільського господарства та їх наслідки. Голодомор 1932 – 1933 рр.

У другій половині 20-х рр. в ході партійної дискусії *Й. В. Сталін* нав’язав країні свою модель індустріалізації, яка передбачала застосування авторитарних методів і будь-якою ціною.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову „*Про реорганізацію управління промисловістю*” – якою утверджувалася економіка командного типу. Згідно з цією постановою, підприємства, а не трести, як раніше, оголошувалися основною ланкою управління. Трести перетворювалися на органи технічного управління. Темп зростання промислового виробництва проголошений був дуже високим – 37,7%. Але середньорічний темп промислового зростання за роки першої сталінської п’ятирічки (1928 – 1933) був значно нижчим – 15,7%.

Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди України зросли з 438 млн крб у 1929 р. до 743 млн крб у 1930 р.; 997 млн крб – у 1931 р. і до 1,229 млн крб у 1932 р. (в порівняльних цінах 1928 р.). З 1930 року у промисловості освоювалося не менше коштів, ніж за всі попередні роки (в 1921 – 1928 рр. – 761 млн крб). Це дало можливість за 4 роки (1929 – 1933 рр.) подвоїти виробничі потужності великої промисловості. Особливо значні темпи капітальних робіт спостерігалися в електроенергетиці і машинобудуванні.

За 4 роки першої п'ятирічки завдання по створенню електростанцій загальною потужністю 924 тис. КВт до 1932 р. було перевиконано.

Приріст потужностей за 1929 – 1932 рр. склав 936 КВт.

До кінця 1932 р. в Донбасі було видобуто 156 млн т вугілля проти передбачуваних п'ятирічкою 204 млн тонн. Чверть капіталовкладень, передбачених для промисловості, були направлені в металургію. Побудовано три гіганти: “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь” та “Азовсталь”. З побудовою “Дніпроспецстали” (осінь 1932 р.) в Україні з'явилася ⇒ *електрометалургія*, ⇒ *трубопрокатна промисловість* (Маріуполь, Нікополь, Харцизьк), ⇒ *кольорова металургія* (заводи “Укрцинк” у Костянтинівці і найбільший в Європі Дніпровський алюмінієвий завод).

Обсяг виробництва у машинобудуванні і металообробці за першу п'ятирічку зріс у 4,5 рази.

Форсована індустріалізація привела до кардинальних змін у складі робітничого класу. У великій промисловості України на початку 1929 р. працювало 699 тис. робітників, а наприкінці 1932 р. – 1275 тис., тобто майже в 2 рази більше.

В листопаді 1929 р. зібрався Пленум ЦК ВКП(б), присвячений необхідності корінних перетворень у сільському господарстві, який визнав недостатніми накреслені XV з'їздом партії темпи колективізації (до 20% селянських дворів по СРСР, до 24% – по Україні наприкінці I п'ятирічки) і проголосив перехід до суцільної колективізації. Цей курс було закріплено постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темп колективізації і заходи допомоги

держави колгоспному виробництву”. В ній передбачено закінчити колективізацію в Україні восени 1931 р. 27 грудня 1929 р. Й. Сталін виступив з промовою, в якій поставив завдання “ліквідації куркульства як класу”. За станом на 10 березня 1930 р. було розкуркулено 61,887 господарств, тобто 2,5%. Розкуркулених вислали у райони Півночі.

Починаючи з лютого 1930 р., коли було опубліковано новий “Примірний статут сільгоспартілі” як перехідної до комуни форми колективного господарювання, колективізатори у масовому порядку почали забирати у селян корів, дрібну худобу і навіть птицю. Це призвело до того, що до осені 1930 р. з колгоспів вийшла приблизно половина селянських господарств (всі середняки).

Восени почалася нова кампанія, в якій було зроблено наголос на оподаткуванні. Одноосібників обкладали колосальними податками, тоді як колгоспники діставали податкові пільги.

Восени 1931 р. питома вага колгоспних дворів серед селянських господарств дійшла до 67%, а до кінця 1932 р. в Україні було колективізовано майже 70% господарств з охопленням понад 80% посівних площ. Наприкінці 1932 р. в Україні діяли 542 МТС (машинно-тракторні станції). Вони обслуговували половину колгоспів. В середині 1937 р. в Україні існувало 27347 колгоспів, які об’єднували 3757 тис. селянських дворів (96% наявної кількості).

Найбільшим злочином сталінського режиму проти українського народу був організований ним голодомор 1932 – 1933 рр. Це, як свідчать документальні підтвердження, була наперед спланована акція проти українського селянства, яка повинна була ліквідувати базу української нації і національного відродження, протистояння радянській владі. Не дивлячись на дефіцит продовольства в Україні, Сталін навмисне підняв план заготівлі зерна у 1932 р. на 44%. Голод набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Загалом від голоду 1932 – 1933 рр. в Україні загинуло від 5 до 9 млн осіб.

10.7. Економічна політика Західноукраїнської Народної Республіки

Західноукраїнська Народна Республіка була створена внаслідок визвольної революції, яка мала відновити після майже 600-літньої перерви українську державність. Повстання у Львові знайшло активну підтримку з боку українського населення міста, всієї Східної Галичини. Солдати заволоділи міською цитаделлю, військовими казармами і складами. За участю всього населення, особливо молоді, було усунуто намісника, заволоділи ратушею, провінційними банками, поштою, вокзалом. Встановлення української влади проходило безкровно.

1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада проголосила створення національної держави на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії. Її назву та територію проголосив закон, ухвалений 13 листопада – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), в склад якої входять землі, населені переважно українцями: Галичина, Буковина. Закон утверджував державну самостійність ЗУНР. Уже з 1 листопада розпочалися вуличні бої у Львові, а 9 листопада було створено Уряд ЗУНР – Тимчасовий Державний Секретаріат. Було також прийнято Тимчасовий Основний Закон „*Про державну самостійність*”, в якому також проголошувалися демократичні права, загальне, пряме, безпосереднє, таємне і пропорційне право голосу. Установлено тимчасову адміністрацію і організацію судів та судової влади.

На початку 1919 р. керівні органи ЗУНР перебралися в м. Станіслав (тепер Івано-Франківськ). Були прийняті закони “*Про організацію шкіл*” (13 лютого), “*Про мову*” (15 лютого). Остання сесія УН Ради (5 березня по 15 квітня) 14 квітня прийняла закон про земельну реформу. Поміщицькі землі переходили у розпорядження земельного фонду, але розподіл землі зволікався до закінчення війни, а самостійне захоплення землі каралося ув’язненням та штрафом 10 тис. крон.

Празька мирна конференція (12 січня 1919 р.) ухвалила основні принципи повоєнного розподілу територій. 8 травня 1919 р. у

Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині. 10 вересня 1919 р. *Сен-Жерменський мирний договір* з Австрією підтвердив це приєднання Закарпаття до Чехословаччини. А 10 червня 1920 р. Севрським мирним договором віддано всю Буковину Румунії, вона ж захопила і Бессарабію. Галичина залишалася під владою Польщі.

Отже, після розпаду Австро-Угорської імперії західноукраїнські землі були розділені між Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Ці країни значно відставали від промислово розвинених держав світу. Тому західноукраїнський регіон залишався аграрно-сировинним придатком, джерелом сировини і дешевої робочої сили для іноземних країн. Так, наприклад, уряд Польщі поділив країну на два сектори. В сектор „А” входили корінні польські землі. Саме тут зосереджувалось 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництва цегли, вапна й цукру. Західноукраїнські землі увійшли в сектор „Б”, де були відсутні будь-які стимули для економічного розвитку.

Запитання та тести для самостійного повторення та самоперевірки знань з розділу 10

Запитання

1. *З якою метою уряди країн Антанти допомагали у відновленні та оздоровленні Німеччини після її поразки в Першій світовій війні?*
2. *Які основні недоліки економічної політики національних урядів України, що перебували при владі в 1917 – 1918 рр. (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія)?*
3. *Причини встановлення та особливості економічної політики радянської влади в країні?*
4. *Чим принципово відрізняються економічна політика “восинного комунізму” від НЕПу? Назвіть позитивні та негативні сторони НЕПу.*
5. *Які основні джерела інвестиційних ресурсів сталінської політики індустріалізації промисловості?*
6. *Які порушення принципів демократії та законності були допущені в ході здійснення “суцільної колективізації” в сільському господарстві України?*

7. Які дійсні причини та наслідки голодомору в Україні в 1932 – 1933 роках?

Тести

1. Які основні концепції економічної політики Центральної Ради?

- а) захист великих земельних власників;
- б) скасування приватної власності на землі “нетрудових” господарств (поміщицькі, кабінетські церковні);
- в) установа державного контролю над виробництвом та введення 8-годинного робочого дня;
- г) заборона свавільного захоплення землі та іншої власності;
- д) фактично не було встановлено державного контролю над виробництвом;
- е) правильні відповіді: г), д);
- є) правильні відповіді: б), в).

2. Причини падіння Центральної Ради?

- а) відірваність від народу;
- б) непослідовність і мала ефективність економічної політики щодо земельних відносин, фінансів та промисловості;
- в) відсутність підтримки економічної політики Центральної Ради з боку робітників та селян, вороже ставлення до неї поміщиків, промисловців та банкірів;
- г) окупація України німецькими та Австро-Угорськими військами;
- д) правильні відповіді: б), г);
- е) правильні відповіді: б), в).

3. Основні причини слабкої влади гетьмана та його падіння:

- а) бюрократичний характер економічної політики;
- б) відновлення поміщицької та іншої великої власності на землю та повернення націоналізованих підприємств колишнім власникам;
- в) неефективність земельної політики;
- г) обмеження свободи профспілкової діяльності на підприємствах;
- д) робітничі страйки та селянські заворушення;
- е) правильні відповіді: б), д).

4. Причини падіння “директорії”:

- а) відсутність підтримки народу;
- б) намір встановити національний варіант радянської влади;
- в) непослідовність аграрної політики, коли поміщикам була обіцяна

компенсація їх витрат на утримання маєтків та збереження власності на будинки, худобу, виноградники та ін.;

г) відсутність чіткої та послідовної політики у сфері виробництва, що позбавляло підтримки робітників;

д) правильні відповіді: в), г).

5. Основні напрямки і цілі політики "воєнного комунізму":

а) встановлення контролю над фінансами, заборона діяльності банків, конфіскація золота;

б) встановлення контролю над загальнодержавною власністю на землю, її надра, націоналізація фабрик, заводів, транспорту, торгівлі;

в) заборона торгівлі продовольством;

г) встановлення продрозкладки з метою забезпечення потреб робітничих центрів;

д) розвиток ремесла та промисловості;

е) правильні відповіді: б), в), г).

6. Яка мета та основні принципи нової економічної політики (НЕПу)?

а) повернення до тих принципів економічної політики, які були скасовані запровадженням „воєнного комунізму”;

б) змусити робітників та селян краще працювати;

в) забезпечити виживання радянської влади в умовах виступів та міжнародної ізоляції;

г) відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин, денационалізація середніх та дрібних підприємств; введення господарського розрахунку;

д) заміна продрозкладки продподатком та дозвіл продавати надлишки продукції на ринку;

е) правильні відповіді: в), г), д).

7. Особливості та наслідки соціалістичної індустріалізації України:

а) забезпечення традиційних форм та методів промислового розвитку;

б) одержання грошових кредитів та матеріальної й інженерної допомоги промислово розвинутих країн;

в) стратегія прискореного розвитку важкої промисловості з застосуванням п'ятирічних планів;

г) застосування методів: націоналізації промисловості; збільшення розмірів податків; колективізація сільського господарства;

д) правильні відповіді: б), в);

е) правильні відповіді: г), в).

8. Методи та наслідки колективізації сільського господарства в Україні:

а) застосування методу кооперування сільськогосподарського виробництва;

б) мета колективізації – забезпечення сучасного високопродуктивного розвитку аграрного сектору економіки;

в) забезпечення державного контролю над селянством та використання доходів колгоспників для індустріалізації промисловості;

г) порушення принципу добровільного вступу селян в колгоспи та використання методу розкуркулення;

д) політика геноциду проти українського народу;

е) правильні відповіді: б), в);

є) правильні відповіді: в), г), д).

9. Чому зазнала поразки ЗУНР?

а) недостатня рішучість уряду ЗУНР у відстоюванні незалежності і суверенітету республіки;

б) нерішучість республіканських органів влади в запровадженні демократичних прав населення;

в) вагання у вирішенні питання про розподіл поміщицької землі між селянами;

г) агресивні дії імперіалістичних країн, розподілення території західноукраїнського краю між Польщею, Чехословаччиною та Румунією.

Економічний розвиток провідних країн світу після Другої світової війни

План викладення матеріалу

11.1. Економічні підсумки Другої світової війни. План Маршалла, його сутність і мета.

11.2. Динаміка та структурні зміни господарського розвитку промислово розвинутих країн у другій половині ХХ ст.

11.3. Інтеграційні процеси в економіці Західної Європи. “Спільний ринок”. Європейський Союз.

11.4. Економіка США після Другої світової війни та основні тенденції її розвитку.

11.5. Економічні наслідки поразки Японії в Другій світовій війні. “Зворотний курс” Дж. Доджа – К. Шоупа в Японії. Фактори економічного зростання Японії 50-60 рр. ХХ ст.

11.6. Фактори економічного піднесення ФРН. Економічна програма Л. Ерхарда, його господарські реформи.

11.7. Економічні наслідки Другої світової війни і особливості повоєнного розвитку Франції. Економічна політика голізму.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 11.

11.1. Економічні підсумки Другої світової війни.

План Маршалла, його сутність і мета

Друга світова війна (1939 – 1945), яку підготували сили світової реакції і яка була розв’язана головними агресорами – Німеччиною, Італією і Японією, стала найкрупнішою економічною катастрофою.

У війну були втягнуті 60 держав з населенням більше 4/5 мешканців планети. Військові дії відбувалися на території 40 держав Європи, Азії, Африки і охопили простори Атлантичного, Тихого, Індійського і Північного Льодовитого океанів. В рядах збройних сил

перебувало 110 млн чол. Війна забрала життя близько 55 млн чол. Знищено національне багатство вартістю 316 млрд дол. Загальні воєнні витрати в 4,5 рази перевищили витрати *Першої світової війни*. Лише США використали ситуацію і подвоїли своє промислове виробництво. *План Маршалла* був висунутий США 5 червня 1947 р., та підтриманий Великобританією і Францією. Він передбачав надання допомоги країнам Західної Європи у відродженні зруйнованої війною економіки. СРСР не підтримав план, як такий, який передбачав втручання у внутрішні справи європейських країн, розкол Німеччини і поділ Європи на дві протилежні групи держав. У липні 1947 р. на Паризькій конференції 16 європейськими державами-учасницями плану Маршалла було засновано Комітет Європейського економічного співробітництва, який розробив зведену заявку на американську допомогу у відновленні економіки західних європейських країн. Ця допомога мала складати 29 млрд дол. У 1948 р. Конгрес США прийняв Закон про допомогу іноземним державам. Були висунуті доволі жорсткі умови (⇒ *відмова від націоналізації виробництва; ⇒ надання повної свободи приватному підприємництву при гальмуванні розвитку конкуруючих з американськими монополіями підприємств; ⇒ обмеження торгівлі з соціалістичними країнами*).

За чотири роки виконання плану Маршалла (1948 – 1951) США надали Європейським державам допомогу близько 17 млрд дол. Причому близько 2/3 цієї суми випали на долю 4 провідних європейських країн: Англії, Франції, Італії та ФРН. 70% всіх поставок складала поставки продовольства. Головний зміст плану полягав у створенні умов для відродження економіки і запобігання впливу СРСР на ці країни. Формою забезпечення Європейської кооперації стала ОЄЕС (Організація європейського економічного співробітництва). Було 3 види поставок з США:

- 1) *предмети найважливіших життєвих потреб – продукти харчування, паливо, одяг;*
- 2) *промислове обладнання;*
- 3) *сировина, сільськогосподарські машини, промтовари, запчастини.*

Свідченням успішного виконання програми економічного відродження Західної Європи є зростання випуску продукції в базових галузях: за 1947–1950 рр. – більше ніж на 50%, а по окремим галузям ще більше: сталі – на 70%, цементу – на 75%, транспортних засобів – на 150%, нафтопродуктів – на 200%.

11.2. Динаміка та структурні зміни господарського розвитку промислово розвинутих країн в другій половині ХХ ст.

Головним соціально-економічним наслідком Другої світової війни стали зміни в Східній Європі. Державний суверенітет звільнених збройними силами СРСР країн був насильно обмежений. В 40–50 рр. склалася так звана “світова соціалістична система”. Не дивлячись на намагання створити внутрішньосоціалістичний ринок, сили зчеплення цієї системи носили позаекономічний характер. Проти-стояння в підсумку другої світової війни двох світових систем – капіталістичної та соціалістичної – визначало соціально-економічний зміст історії другої половини ХХ ст. Воно привело до величезних витрат матеріальних ресурсів в час так званої “холодної війни”, коли йшло змагання у виробництві сучасних озброєнь.

Науково-технічний прогрес після *Другої світової війни* пішов такими високими темпами, що перетворився в справжню науково-технічну революцію (НТР). Її можна вважати третьою НТР (перша була в XVIII ст., друга – в кінці XIX ст.).

Серед головних компонентів НТР – широке застосування
⇒ *електроніки і електронно-обчислювальних машин*, ⇒ *реактивної техніки*, ⇒ *ядерної енергії і квантових генераторів (лазерів)*, ⇒ *полімерних матеріалів з заданими властивостями*,
⇒ *генної інженерії*.

НТР відкрила буквально нову еру в розвитку машиновиробництва – автоматизації виробничих процесів, застосування електротехніки, крапельного зрошення, хімізації. Виведення при допомозі генної селекції особливо врожайних злаків в ході т. зв. “*зеленої революції*” підняло сільське господарство і зняло в низці передових країн продовольчу проблему.

Перемога демократичних сил в Другій світовій війні прискорила розпад і загибель колоніальної системи імперіалізму. Напередодні Другої світової війни колоніальний світ мав 31 % глобальної території та 30 % населення земної кулі. У грудні 1960 р. Організація Об'єднаних Націй (ООН) прийняла *Декларацію про надання незалежності всім колоніальним народам*. На місці колоніального світу виник величезний *“третій світ”*, який охоплював багато нових і старих суверенних держав Африки, Азії, Латинської Америки, Океанії. Країни *“третього світу”* вимушені були самостійно (без метрополій) вирішувати місцеві геополітичні проблеми. Тому вони розділилися на країни капіталістичної і соціалістичної орієнтації – в залежності від того, звідкіля вони одержували зброю та економічну підтримку, де готували кадри. Багато колишніх колоній одержали лише формальну незалежність, а продовжували бути залежними економічно.

План Маршалла виявив сприятливий вплив на розвиток економіки Західної Європи. За 1947 – 1950 рр. обсяг продукції основних галузей в Західній Європі зріс більше ніж на 50%, а по таких її видах, як міндобрива, сталь, цемент, транспортні засоби, нафтопродукти – від 65 до 200 %, що привело до швидкого розвитку землеробства, будівництва шляхів сполучення.

Уже через 5 років після закінчення війни виробництво вугілля, сталі, електроенергії перевищило довоєнний рівень. Нині ВВП на душу населення Японії складає приблизно 84 %, Франції – 78 %, ФРН – 76 %, Англії – 70 %, від рівня США (24302 дол.).

11.3. Інтеграційні процеси в економіці Західної Європи. “Спільний ринок”. Європейський Союз

В умовах, коли розпочався розпад колоніальної системи, західно-європейські країни запроваджують вільну торгівлю шляхом добровільного делегування певної частини свого суверенітету спільному керівному виборному органу. В цьому і проявлявся процес інтеграції, тобто зближення і поступове об'єднання національних систем.

Ще на початку 50-х рр. Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Голландія і Люксембург підписали договір про організацію Європейського

об'єднання вугілля і сталі на базі західнонімецьких і французьких запасів палива і металу.

Наступним етапом стало створення митного союзу, яким передбачався вільний рух товарів, осіб, капіталів і послуг в межах держав-членів Європейського співтовариства, а також спільні митні тарифи в торгівлі з третіми державами. Відповідний договір був підписаний тією ж шісткою держав у 1957 р. в Римі. Так був створений перший в історії економіки *“Спільний ринок”*. Тоді ж виникло і *Європейське об'єднання атомної промисловості – Євроатом*.

Створення *“спільного ринку”* вимагало величезних зусиль з гармонізації національних законодавств, знаходження найбільш раціонального співставлення інтересів колишніх метрополій і колоній з інтеграцією в спільному ринку. З цією метою було здійснено інтеграцію 66 держав Африки, Карибського басейну і Тихоокеанського регіону, які є нині асоційованими членами *Європейського Союзу (ЄС)*, що включає вже 15 держав (крім 6 засновників – Великобританія, Ірландія, Іспанія, Португалія, Греція, Данія, Австрія, Швеція, Фінляндія).

Найбільш складними економічними проблемами були: інтеграція європейського агроринку (з 1964 р.) і валюти (з 1972 р). З'явилась можливість компенсувати західноєвропейському фермерству втрати внаслідок скорочення випуску сільськогосподарської продукції за рахунок загальних фінансових ресурсів, які утворилися в результаті митних надходжень в торгівлі з не членами ЄС.

ЄС нині концентрує, включаючи торгівлю країн-членів Союзу між собою, 22 % світового імпорту і 20 % світового експорту (США відповідно 18 і 16; Японія – 9 і 12; Канада – 4 і 5, інший світ – по 47 %).

На частку ЄС припадає: приблизно 8 % світового імпорту і стільки ж експорту продовольства, 7 і 12 % сировини, 13 і 2% електроенергії, 7 і 13 % хімічних матеріалів, 30 і 41 % машин; 35 і 34% інших промтоварів. Європейська інтеграція дала поштовх американській. Ведеться підготовка до створення спільного ринку Північної Америки у складі США, Канади, Мексики. З 1 травня 2004 р. склад Європейського Союзу поповнився новими десятьма

державами. До ЄС приєдналися Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словачія, Угорщина, Словенія, Мальта та грецька частина Кіпру. Отже, нині ЄС нараховує 26 країн-членів.

11.4. Економіка США після Другої світової війни та основні тенденції її розвитку

Після закінчення Другої світової війни у важкому економічному становищі опинилися майже всі країни-учасники, особливо країни Західної Європи, які за рахунок власного виробництва могли забезпечити свої потреби в зерні, бавовні, алюмінію і міді на 40%, свинці і цинку – на 30%, салі і маслі приблизно на 15%, м'ясі та рідкому паливі – тільки на 10%.

Лише США, які знаходилися в географічному віддаленні від основних театрів воєнних дій, змогли уміло скористатися економічною кон'юнктурою на свою користь. За роки війни промислове виробництво цієї країни подвоїлося, а чистий прибуток корпорацій навіть потроївся. Низка стратегічних галузей зростала небувалими темпами: алюмінієва промисловість в 6 раз, літакобудівництво в 16 раз, виробництво каучуку – в 400 раз. Внаслідок цього США стали володарями 2/3 промислової продукції і золотого запасу світу.

Але на рубежі 70–80-х рр. ХХ ст. умови розвитку американської економіки істотно змінилися: переконливою виявилася тенденція спаду економічної активності в провідних галузях промисловості. Глибинні циклічні потрясіння супроводжувалися тривалими структурними кризами, посилювалась нестабільність і диспропорційність економічного зростання, стрімка інфляція. Безробіття досягло 11% в час кризи і не опускалося нижче від 7,5 % на фазах підвищеної економічної активності.

З середини 60-х рр. неухильно знижуються темпи зростання продуктивності праці. Починаючи з 1982 р., відбувається абсолютне падіння продуктивності праці. З'являється послаблення міжнародних економічних позицій США.

Для подолання несприятливих тенденцій в розвитку економіки США американська промисловість переводиться на новий

технологічний уклад. Була змінена технологічна і відтворювальна структура промислових інвестицій. Так, на активні елементи основного капіталу – машини і обладнання – на початку 70-х рр. припадало 62 % інвестицій, а на кінець 80-х рр. – 85 %, на модернізацію обладнання – відповідно 52 і 75 %.

Переоснащення виробництва ресурсозберігаючим обладнанням допомогло знизити енергомісткість одиниці ВВП приблизно на 25 %, а витрати сировини і матеріалів на одиницю ВВП – на 20 %. Значно виросла сфера нематеріального виробництва. Її частка у ВВП виросла з 56 % в 1950 р. до 71 % на кінець 80-х років. Тут працює біля 70 % зайнятих.

11.5. Економічні наслідки поразки Японії в Другій світовій війні.

“Зворотний курс” Дж. Доджа – К. Шоупа в Японії. Фактори економічного зростання Японії 50-60 рр. ХХ ст.

Японія програла Другу світову війну. Вона капітулювала 2 вересня 1945 р. і була окупована американськими військами. У війні Японія втратила біля 2 млн чоловік. Економіка країни перебувала в стані хаосу. Випуск промислової продукції в 1945 р. складав 28,5 % від рівня 1935 – 1937 рр. Інфляція до 1952 р. склала 1500 % від післявоєнного рівня.

Японія не одержувала, як країни Західної Європи, допомоги за *планом Маршалла* і повинна була відновлювати свою економіку власними силами. Була прийнята програма “*Зворотного курсу*”, яка була розроблена представниками американського монополістичного капіталу *Дж. Доджем* і *К. Шоупом*.

Реформуванню за роки окупації (1946 – 1952) підлягали всі сторони суспільно-економічного життя: ⇒ *господарський уклад*, ⇒ *суспільний лад*, ⇒ *державний устрій*.

Головною з демократичних реформ став розпуск *дзайбацу* (1947–1948), тобто холдінгів, які утримують акції закритих вертикальних концернів. Була здійснена демонополізація економіки: розукрупнені гігантські промислові і торгові компанії. Антимонопольним законом

1947 р. були заборонені картельні угоди, різні види ринкової дискримінації.

В 1947 – 1950-х рр. була проведена земельна реформа, яка передбачала викуп державою поміщицької землі з наступним продажем орендаторам-селянам. Розміри ділянок обмежувалися до 1 га. До 1950 р. селянам перейшло 80% цієї орендної землі.

В 1950 р., за рекомендацією управителя Детройтським банком *Д. Доджа*, була здійснена радикальна бюджетна реформа, за якою вводилося строге балансування статей бюджету і його бездефіцитність. Збитковим підприємствам більше не надавалися субсидії. Під контроль була поставлена грошова емісія, встановлювався єдиний валютний фіксований курс. Японським підприємствам і банкам дозволялося вести операції на зовнішніх ринках. Проведення цієї реформи зупинило інфляцію, що дозволило контролювати ціни. Це означало, що в японській економіці повністю запроваджувалися ринкові відносини,

Відбулася структурна перебудова економіки (телемеханіка, електроніка). За 1955 – 1970 рр. середньорічний приріст ВВП перевищив 11%, норма валового нагромадження приблизилася до 35% і була найвищою серед передових капіталістичних країн.

У рамках реформи *Д. Доджа* був забезпечений повний державний контроль над всією системою зовнішньоекономічних зв'язків. Такий контроль діяв 22 роки, а його “лібералізація” тривала 10 років. Тільки в 1971 р. була запроваджена повна конвертація валюти.

Японське “економічне диво” дозволило країні до 70-х рр. вийти на 2-ге місце в світі. Японія перейшла на помірні темпи зростання – на рівні 4–5% в рік. В 1988 р. ВВП на душу населення Японії перевищив відповідний американський показник, а за 1990 р. його приріст склав 5 – 6 %, проти 0,9 % в США.

11.6. Фактори економічного піднесення ФРН. Економічна програма Л. Ерхарда, його господарські реформи

Після нищівної поразки в Другій світовій війні економіка ФРН знаходилася в стані жорстокої розрухи. Фактично країна виробляла менше половини продукції від випуску 1936 р. Державний борг гітлерівського уряду катастрофічно виріс з 27,2 млрд марок в кінці 1938 р. до 377,2 млрд марок до моменту капітуляції країни, тобто майже в 14 разів. Інфляція наближалася до 600% свого довоєнного рівня. Німеччина повинна була виплатити репарації в обсязі 20 млрд дол.

Оздоровлення економіки Німеччини вимагало радикальних реформ. Головним архітектором господарських реформ після-воєнної Німеччини став професор *Людвіг Ерхард*. У книзі *“Добробут для всіх”*, опублікованій у ФРН у 1957 р., він відзначає, що основну мету економічних реформ він бачив \Rightarrow у створенні *“соціального ринкового господарства”*, \Rightarrow підвищенні купівельної спроможності всіх шарів населення, \Rightarrow концентрації всіх зусиль народного господарства на збільшенні народногосподарського доходу. Плани Л. Ерхарда опиралися на грошову реформу, вільні ціни і підприємництво.

Вранці 21 червня 1948 р. рейхсмарки були оголошені недійсними. Замість них кожен мешканець одержав по 40 нових дойчмарок. Потім до них додавали ще по 20. Пенсії і зарплата виплачувалася в нових марках у співвідношенні 1:1. Половину готівки і збережень можна було обміняти за курсом 1:10, а пізніше другу половину обміняти в співвідношенні 1:20.

Грошові зобов'язання підприємств теж перераховувались у співвідношенні 1:10. Зобов'язання банків та установ колишнього Рейху в основному анулювалися. Був створений новий емісійний банк – *“Банк німецьких земель”*, який регулював діяльність приватних комерційних банків. Через 3 дні після грошової реформи була проведена реформа цін. Були запроваджені нові ціни.

Правильність політики Л. Ерхарда була підтверджена практикою. Зник *“чорний ринок”*. Крамниці наповнювалися товарами. Припинилася інфляція. Заробітна плата зростала пропорційно

зростанню продуктивності праці. Ціни зросли незначно (всього на декілька відсотків). Зростання цін стримувалося законом проти необґрунтованого зростання цін. З 1951 р. піднімається середньорічний рівень зайнятості.

Слід відзначити декілька періодів відновлення господарства в ФРН. Так, *перший період* (1948 – 1949) пройшов під знаком грошової (валютної) і цінової реформи, підвищення ставок реальної заробітної плати з врахуванням зростання продуктивності праці і значного зростання виробництва.

У 1950 – 1951 рр. відбувся *другий період*, який пройшов під знаком запровадження ринкової економіки, успішного переборення труднощів та забезпечення зростання темпів зайнятості.

У 1952 р. проходив *третій період*, який позначився припиненням зростання цін та випробування створеної економічної системи на міцність.

Четвертий період (1953 – 1954) – вдалося здійснити потрібне піднесення, а в 1954 р. було вдвічі перевершено рівень виробництва 1936 року.

До середини 50-х рр. ФРН вийшла на друге місце (після США) за обсягом золотого запасу. В 1954 р. намітився перехід до *п'ятого періоду* ринкового господарства – перехід до фази високої кон'юнктури.

На початку 60-х рр. на частку ФРН припадало більше 60 % видобутку вугілля; біля 50 % – виплавки сталі, біля 40 % експорту і 35 % імпорту країн ЄЕС (*“спільного ринку”*).

11.7. Економічні наслідки Другої світової війни і особливості повоєнного розвитку Франції.

Економічна політика голізму

Економіка Франції була істотно підірвана німецькою окупацією і воєнними діями. Відносно швидко Франція впоралася з післявоєнною відбудовою народного господарства (кінець 40–х рр.). За період з 1949 по 1953 рр. відбувається певне пожвавлення економіки, а з 1954 р. в економіці країни розпочався період піднесення. За темпами промислового розвитку в 1954 – 1958 рр.

Франція обігнала більшість капіталістичних країн. Однією із причин високих темпів економічного зростання було оновлення основного капіталу, а також відмова від колоніальних методів збагачення та лихварства. Основна маса інвестицій направлялася в національні виробничі галузі господарства і в першу чергу в ядерну енергетику, електротехніку, автоматику, хімію. До середини 50-х рр. загальний обсяг щорічних інвестицій в основний капітал збільшився в порівнянні з довоєнним часом в 2,5 рази, а випуск промислової продукції до 1958 р. виріс більше ніж в 2 рази.

Для Франції був характерним високий ступінь державної участі в економічному житті. Так, в 1958 р. в руках держави перебувало 97 % вугільної промисловості, 95 % видобутку газу, 80 % авіаційного виробництва та видобутку електроенергії, більше 40 % автомобільної промисловості.

У Франції застосовувалося індикативне планування, функціонував Генеральний комісаріат з планування. Економічна політика, яку проводила Франція, одержала назву "дирижизм". Характерними рисами цієї політики були:

➤ *прямі адміністративні методи втручання в економіку (контроль за цінами, емісією цінних паперів, кредитною діяльністю та ін.);*

➤ *активна підприємницька діяльність держави в націоналізованому секторі економіки;*

➤ *пряме фінансування капітальних вкладень;*

➤ *індикативне планування.*

21 грудня 1958 р. генерал *де Голль* був обраний главою держави на семирічний термін. За 4 роки голісти вирішили найгостріші проблеми колоніальних володінь. Це створило сприятливі умови для проведення голістеської економічної політики, яка одержала назву політики "індустріального імперативу". Це була більш послідовна, тверда лінія держави, спрямована на заохочення промислової експансії, структурної перебудови промисловості під впливом НТП.

Зміни відбулися і в аграрному секторі. Якщо в 1958 р. доля зайнятих в сільському господарстві складала 27 %, то в 1968 р. – знизилася до 15 % при різкому зростанні товарності.

Франція вийшла на 2-ге місце в світі за експортом сільсько-господарської продукції (після США).

Взагалі, Франція значно покращила всю структуру зовнішньоторговельного обороту. Питома вага експорту країни виросла з 20 – 25% в 50-х рр. до 40% в 60-х рр.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 11

Запитання

1. Які основні наслідки Другої світової війни для країн світу і чим вони відрізняються від наслідків Першої світової війни?
2. З якою метою був розроблений план Маршалла і які умови були висунуті Конгресом США для одержання країнами Західної Європи допомоги за цим планом?
3. Які основні передумови інтеграційних процесів, що відбувалися в західноєвропейських країнах після завершення Другої світової війни?
4. Чим обґрунтовувалися основні умови об'єднання низки Європейських країн в митний союз та "спільний ринок"?
5. Які обставини сприяли еволюції "спільного ринку" в Європейській Союз?
6. Чим викликана економічна політика "зворотного курсу" Д. Доджа і К. Шуупа в Японії та які її наслідки?
7. Чому економічна політика Л. Ерхарда в ФРН сприяла високій ефективності господарських реформ його уряду?
8. Чим пояснюється ефективність та які недоліки економічної політики голізму у Франції?

Тести

1. Мета плану Маршалла:
 - а) надати допомогу всім європейським країнам для післявоєнної відбудови народного господарства;
 - б) не допустити поширення впливу СРСР на країни Західної Європи;
 - в) створити воєнну організацію у Західній Європі;
 - г) підпорядкувати основні промислові підприємства західноєвропейських країн впливу США;

- д) крок до створення світового ринкового господарства;
- е) правильні відповіді: б), г).

2. Основні умови прийняття країнами допомоги за планом Маршалла:

- а) подати відповідну заявку;
- б) сприяти розвитку вільного підприємництва;
- в) заохочувати приватні американські інвестиції;
- г) купувати у США окремі види товарів і не конкурувати з американськими монополіями;
- д) не підтримувати економічних відносин і не торгувати з СРСР та соціалістичними країнами;
- е) купувати промислове обладнання тільки у США;
- є) правильні відповіді: б), г), д).

3. Яка основна мета створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)?

- а) створити “спільний ринок”;
- б) забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення у Західній Європі;
- в) створити для країн-учасниць ЄЕС найбільш сприятливі умови шляхом ліквідації митних бар’єрів, обмежень для ввозу і вивозу товарів, капіталів, пересування людей;
- г) не допускати шпіднажу та тероризму;
- д) надання кожному члену ЄЕС права самовільно розробляти торговельну політику стосовно третіх країн;
- е) правильні відповіді: а), г).
- є) правильні відповіді: а), б), в).

4. Які основні етапи створення Європейського Союзу (відзначте послідовність заходів):

- а) римський договір; б) утворення “Євроатому”; в) Європейське об’єднання вугілля і сталі; г) створення митного союзу; д) інтеграція Європейського агроринку; е) інтеграція валюти.

Економічний розвиток провідних країн світу в другій половині ХХ ст.

План викладення матеріалу

12.1. Господарське реформування в зарубіжних країнах (1970–1990). Основні економічні проблеми світу.

12.2. “Рейгономіка” та її результати.

12.3. Економічні реформи уряду М. Тетчер.

12.4. Економічні реформи в Китайській Народній Республіці.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 12.

12.1. Господарське реформування в зарубіжних країнах (1970 – 1990). Основні економічні проблеми світу

Сучасний етап господарського реформування економіки провідних капіталістичних країн зумовлений низкою об’єктивних причин, серед них особливий вплив мали спади економічної активності у 1973 – 1975 рр. і 1980 – 1982 рр., які відзначилися тим, що практично охопили всі провідні капіталістичні країни і перепліталися з галузевими, сировинними, енергетичними і структурними кризами.

Розбалансованість економіки була викликана такими основними факторами: ➤ *по-перше, НТР середини ХХ ст., яка означала перехід до принципово нової техніки і технологій. З середини 70-х рр. в провідних країнах світу здійснювалася реіндустріалізація, яка ознаменувалася переходом до наукомістких складних технологій – інформаційних і ресурсозберігаючих, до біотехнологій, генної інженерії.* ➤ *По-друге, тенденція до націоналізації промисловості, банків, транспорту, одержавлення економіки та посилення її державного регулювання, збільшення частки ВВП в державних*

бюджетах, до запровадження контролю держави за цінами, тарифами та зарплатою.

Економічні негаразди, які наступили з середини 70-х – початку 80-х рр. і виразилися в спаді економічної активності та інфляції, привели до капіталістичної раціоналізації економіки та скорочення державних соціальних програм, роздержавлення та приватизації при зниженні рівня безпосереднього втручання держави в економіку. Державними пріоритетами все більше стають ➤ грошова, ➤ валютна, ➤ кредитно-фінансова і ➤ податкова політики, ➤ антимонопольні заходи.

На кінець 80-х рр. більше 80 країн різних континентів (від Латинської і Північної Америки до Південної Кореї, Філіппін, Малайзії) прийняли програми скорочення державного сектору.

Певного поширення, особливо в США, набувають фірми венчурного капіталу (ФВК). В США їх нараховується біля 125 (ризикове підприємство). Нині переважають системи зі змішаною економікою. Характерні риси сучасної змішаної економічної системи – багатовекторність, поліформізм, взаємодія – забезпечують гнучкість і цілісність цієї системи. Але, як свідчить досвід багатьох країн, втручання держави в економіку є ефективним і необхідним. В ФРН під контролем держави знаходиться 50% цін, в Японії – 50% фінансування. В усіх країнах, навіть у тих, які проводять політику дерегулювання (США, Великобританія), найважливішою функцією держави є соціальний захист населення.

За глибокими кризами середини 70-х – початку 80-х рр. наступило найтриваліше економічне піднесення (1983–1990). Але уже на кінець 90-х рр. відбулося різке зниження економічної динаміки, яке охопило більшість країн світу. Сповільнення економічного зростання привело до збільшення числа безробітних в промисловості розвинутих країн: з 6,3% до 7,1% активного населення. Економічна криза 1990 – 1992 рр. привела до сповільнення зростання виробництва практично в усіх країнах. У другій половині 1992 р. економіка Західної Європи почала виходити з економічної кризи.

В останнє десятиріччя ХХ ст. відбувається глобалізація виробництва і споживання, яка стала головним фактором світового

економічного розвитку. Факторів глобалізації декілька:

↳ Зростання загальної кількості країн внаслідок розпаду колоніальної системи. З 1945 до поч. 90-х рр. число країн збільшилося майже втричі. Розпад соціалістичної системи привів до утворення ще двох десятків незалежних держав. За прогнозом число самостійних держав у світі в майбутнє десятиріччя зросте з 150 до 300.

↳ Протиріччя, викликане наслідками НТР, привело до ще більшого відставання деяких країн, особливо Азії і Африки.

В майбутньому важливою частиною міжнародної системи стануть регіональні об'єднання, такі, як ЄС, ОАД (Організація американських держав), ОАЄ (Організація африканської єдності).

12.2. "Рейгономіка" та її результати

В економічній науці економічна політика, яку проводила адміністрація президента США Р. Рейгана у 1981–1988 рр., одержала назву "Рейгономіка". Її ще іноді називають неоконсервативною політикою. Ця політика була викликана погіршенням економічної ситуації 70-х рр. – уповільненням, а в окремі роки й абсолютним
⇒ зниженням виробництва, ⇒ структурною кризою, ⇒ зростанням безробіття тощо.

Теоретичною основою нової моделі регулювання економіки розвинутих країн Заходу, пов'язаною з іменем Р. Рейгана (США), М. Тетчер (Англія), стала концепція "економіки пропозиції", сформульована А. Лазером та прихильниками монетаризму. Основні положення "рейгономіки" були викладені у "Програмі економічного відродження" (1981), яка стала своєрідним маніфестом неоконсервативного уряду. Всупереч твердженням авторів цієї програми та їх послідовників про послаблення ролі держави в економічному житті, насправді за часів президентства Р. Рейгана мала місце лише зміна методів, підходів до державного регулювання соціально-економічних процесів у країні за допомогою тих же важелів, які використовувалися і до цього: ➤ фінансової, ➤ податкової системи, ➤ процентних ставок, ➤ політики інвестиції тощо. У той же час рейгономіка передбачала курс на

зниження ставок федеральних податків і надання корпораціям великих податкових пільг, спрямованих на стимулювання інвестицій, насамперед у наукомісткій галузі промисловості, їх структурну перебудову, обмеження зростання урядових видатків на соціальні потреби при одночасному нарощуванні військових витрат. Заходи фіскальної політики виявилися центральним елементом “рейгономіки”. В 1981 р. був прийнятий закон про оподаткування, який передбачав поетапне скорочення індивідуального податку в загальному на 23%, скорочення з 70% до 50% максимальної податкової ставки на доходи від капіталу, значне скорочення термінів амортизації, збільшення інвестиційної податкової скидки.

Заходи неоконсервативної політики не ліквідували протиріч економічного розвитку США, а лише частково послабили напругу.

12.3. Економічні реформи уряду М. Тетчер

Будучи відносно невеликою країною з населенням 57 млн чол., Англія входить в число семи найбільш розвинутих країн світу.

Уже в перші післявоєнні роки при сприянні уряду лейбористів тут була проведена націоналізація деяких галузей промисловості. В 1945 – 1948 рр. була проведена націоналізація банків, багатьох підприємств вугільної промисловості, радіо, телеграфу, електроенергетики. В 1967 р. відбулася націоналізація підприємств чорної металургії та транспорту. Внаслідок цього в 1970 р. в руках держави знаходилось 95,1% найкрупнішої автомобільної компанії “*Бритиш Мотор Лейленд Корпорейшн*”, 62,5% акцій енерготехнічної компанії “*Франти*”, 93,5% – компанії по виробництву сталі. Уряд лейбористів, перебуваючи при владі з 1960 до 1970 рр., проводив політику “*низьких*” цін на продукцію націоналізованих підприємств. Це привело до того, що в 70-х рр. відбувається спад економічної активності: темпи інфляції становили 15%, загальмувалося зростання виробництва, припинилося зростання продуктивності праці. В середині 70-х рр. на 10,6%, в порівнянні з початком 70-х рр., скоротився обсяг промислового виробництва. Особливо впало виробництво в будівництві та текстильній промисловості. З приходом до влади уряду консерваторів, на чолі з *М. Тетчер*, в

основу політики була покладена теорія *економічного лібералізму*. Передбачалося значне скорочення регулюючої функції уряду в господарській діяльності, посилення дії ринкових механізмів. Було виділено як провідний напрямок економічної політики боротьбу з інфляцією: ➤ *скоротилися позики приватному сектору господарювання*; ➤ *посилився контроль за темпами зростання грошової маси в обороті*; ➤ *підвищеноставки проценту, введено значний контроль держави над цінами і зарплатою*.

Для впливу на економіку використовується бюджетна політика. Більше, ніж 90% державного бюджету в кінці 70-х – початку 80-х рр. в Англії складали податки. Уряд М. Тетчер скоротив на 3,5 млрд фунтів стерлінгів прямі податки на великі доходи, підвищив роль непрямих податків. Уже в 1982 – 1983 рр. темпи інфляції знизилися до 5%, а в кінці 80-х рр. – до 3%.

Було взято рішучий курс на значне скорочення, а часто і ліквідацію державної належності підприємств. Обмежені права профспілок.

Підняття рівня промислового виробництва в 80-х рр. сприяло те, що більша частина інвестицій направлялася на заміну і модернізацію обладнання, запровадження нових енерго- і ресурсозберігаючих технологій. На це йшло більше ніж 76% всіх інвестицій. Успішно розвивається сільське господарство. Відбувалося зростання виробництва сільськогосподарської продукції в середньому на 3% в рік.

12.4. Економічні реформи в Китайській Народній Республіці

КНР — велика країна світу з населенням, яке перевищує 1330 млн чол. В структурі народного господарства переважає сільське господарство, де зайнято 70% населення, 65% території займають гори. Після закінчення Другої світової війни в КНР було проведено декілька економічних реформ.

Першими були реформи, спрямовані на побудову в Китаї основ соціалізму, які розпочалися в 1949 р. і були в основному завершені в 1956 р. Державний сектор займав домінуюче становище. Широко застосовувалося директивне планування.

З 1956 до 1958 р. в Китаї проводили політику, яка одержала назву “великого стрибка”. В 1958 р. були створені “народні комуни” як первинні господарські одиниці. Були обмежені підсобні господарства і кустарні промисли. З 1960 р. проводиться політика так званого “відходу від великого стрибка”, в ході якої були пошуки виходу із кризового стану. Але з 1966 до 1976 р. проводиться політика так званої “культурної революції”, в ході якої в країні були великі безпорядки і хаос. Країна втратила за цей час 500 млрд юанів і було закрито 570 великих підприємств. Процвітали чорний ринок, спекуляція.

У грудні 1978 р. було взято курс на реформування економіки, який передбачав перебудову всієї системи управління, збалансованість галузей народного господарства.

Реформи здійснювалися в декілька етапів: *1-й етап* – з 1978 по 1984 р. Передбачався перехід на сімейний підряд, запроваджувалася система “відповідальності за результати праці”. На цю систему до 1984 р. перейшли 99% всіх виробничих бригад.

Були утворені у 1982 р. 6 спеціальних економічних зон, де надавалися значні пільги іноземним інвесторам. За досить короткий час було внесено 1,5 млрд американських дол. іноземних інвестицій.

2-й етап розпочався з 1984 р., протягом якого значно підвищилася економічна відповідальність господарських підрозділів за наслідки господарської діяльності. В цей період значно поширилась сфера так званого “активного планування”, скорочується сфера директивного планування, ширше застосовується рекомендаційне планування. Активно підтримується малий бізнес.

У другій половині 80-х рр. – на поч. 90-х рр. Китай вийшов по виробництву бавовняних тканин і цементу, а також по виробництву телевізорів і бавовняних виробів на друге місце у світі; третє місце КНР займає по виробництву хімічних добрив, четверте місце – по виплавці сталі; п’яте місце – по виробництву електросенергії в світі.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 12

Запитання

1. *Які основні напрямки господарського реформування в провідних країнах світу в 70 – 90-х рр. ХХ ст. та які основні економічні проблеми світу в кінці ХХ ст.?*
2. *Які основні причини і фактори спадів економічної активності провідних країн світу у 1973 – 1975 і 1980 – 1982 рр.?*
3. *Які основні фактори розбалансованості світової економіки в середині ХХ ст.?*
4. *Визначте основні фактори глобалізації виробництва і споживання в 90-х роках ХХ ст.*
5. *Що спричинило використання нових моделей регулювання в США та Англії?*
6. *У чому сутність монетаристської концепції “економіки пропозиції”?*
7. *Які основні заходи неоконсервативної політики знайшли відображення в Рейгановій “Програмі економічного відродження” і як вони запроваджувалися в США?*
8. *Які основні положення теорії економічного лібералізму були покладені в основу економічної політики уряду консерваторів на чолі з Маргарет Тетчер та її наслідки в Англії?*
9. *Які основні етапи реформування економіки КНР?*

Тести

1. *Які спільні риси в економічній політиці урядів Р. Рейгана (США) та М. Тетчер (Англія)?*
 - а) вони базувалися на принципах неоконсерватизму;
 - б) вони проповідували принципи економічного лібералізму;
 - в) застосування економічних методів державного регулювання економіки;
 - г) скорочення видатків держави на соціальні потреби;
 - д) скорочення прямих видатків на доходи;
 - е) правильні відповіді: а), в).

2. Розмістіть в історичній послідовності етапи реформування економіки КНР після Другої світової війни:

- а) застосування принципів “аграрного планування”;
- б) політика “великого стрибка”;
- в) політики “культурної революції”;
- г) політика побудови основ соціалістичної економіки;
- д) політика переходу на запровадження ринкових відносин.

Загальна характеристика економіки країн, що розвиваються. Нові індустріальні країни (НІК). Розпад колоніальної системи

План викладення матеріалу

13.1. Розпад колоніальної системи імперіалізму і виникнення нових незалежних держав.

13.2. Проблеми економіки країн, що розвиваються.

13.3. Нові індустріальні країни (НІК) та причини їх швидкого економічного зростання. Роль транснаціональних компаній (ТНК).

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 13.

13.1. Розпад колоніальної системи імперіалізму і виникнення нових незалежних держав

Розпад і загибель колоніальної системи імперіалізму були прискорені активізацією національно-визвольної боротьби народів цих країн за незалежність, викликаною перемогою демократичних сил у Другій світовій війні.

Однією з характерних рис епохи є зростання ролі у світовій політиці і економіці держав, які в недалекому минулому були колоніями і залежними країнами в колоніальній системі імперіалізму. Ця група держав включає сьогодні більше 120 країн і територій, в яких проживає понад 52% населення планети (біля 3,2 млрд осіб).

Країни ці дуже різні, в них ідуть складні соціально-економічні процеси. При цьому генеральною тенденцією, починаючи з 60-х рр. ХХ ст., стала їх зростаюча диференціація.

Внаслідок процесу диференціації утворилося 2 головних полюси. На одному боці знаходяться найбільш розвинуті з тих, що звільнилися, це держави, які виділилися на основі так званого “*нафтового буму*”. Перш за все це низка країн Перської затоки – Катар, ОАЕ, Багами, Бермуди, а також “*нові індустріальні країни*” Південно-Східної Азії і Латинської Америки. На другому боці – найбідніші держави, які опинилися в стані фактичного застою. До цієї категорії відносяться 48 держав. Серед них низка країн Африки: Мозамбик (80 дол. в рік на особу), Ефіопія, Танзанія (100 дол. в рік на особу), Сьєрра-Леоне (140 дол.), Бурунді (180 дол.), Уганда (190 дол.), Чад і Руанда (200 дол.); Азії: Бутан (100 дол.) і В’єтнам (170 дол.) та інші.

Між цими полюсами є конгломерат так званих середніх країн, що розвиваються, в яких відбувається прискорена диференціація. При всій різноманітності країн, що розвиваються, їх характерних рис особливостей, можна виділити низку спільних рис і характеристик:

➤ *багатоукладний характер економіки: державно-капіталістичний; дрібнотоварний уклад в сільському господарстві з великою часткою патріархальних, натуральних відносин, приватно-капіталістичний уклад з периферійним характером;*

➤ *низький рівень розвитку продуктивних сил, відсталість промисловості, сільського господарства і соціальної інфраструктури (за винятком НІК);*

➤ *залежне становище в системі світового господарства, периферійний характер капіталізму.*

Загальними рисами більшості країн, що розвиваються, є їх бідність, перенаселення, високий рівень безробіття, велика заборгованість розвинутим країнам. Переважна більшість цих країн за рівнем життя населення відстає від промислово розвинутих країн в 20 – 50 разів.

13.2. Проблеми економіки країн, що розвиваються

Друга половина ХХ ст. відзначається посиленням ролі і значення колишніх колоній і залежних територій – теперішніх країн, що розвиваються. Ці країни займають більше 60% території Землі, де проживає 77% населення. Тут зосереджено 89,3% розвіданих світових запасів і добування марганцевої руди, кобальту, золота, платини, алюмінію, які знаходяться у країнах Африки.

Виділяють перепони, які існують в країнах, що розвиваються, на шляху використання:

⇒ *природних ресурсів*: більшість природних ресурсів належать великим багатонаціональним корпораціям, тому прибуток від їх використання йде за кордон. Коливання цін на сировину і сільськогосподарську продукцію, що експортують країни третього світу, спричиняють нестабільність їх економічного розвитку;

⇒ *трудових ресурсів*: еренаселення, темпи зростання населення зі середнім і низьким рівнем доходів 2% на рік (у розвинутих країнах 0,6%), масове безробіття і неповне використання робочої сили, низька продуктивність праці;

⇒ *ресурсів капіталу*: низький рівень заощаджень, відтік капіталів в інші країни, перепони на шляху інвестицій (обмеженість інвесторів і стимулів до інвестування);

⇒ *технологій*: для цих країн найбільш підходять трудомісткі, капіталозберігаючі технології, запровадження яких гальмуються умовами периферійної економіки.

Існують і соціокультурні фактори, що стримують економічне зростання (⇒ *обряди*, ⇒ *звичаї*, ⇒ *кастова побудова суспільства*).

Проблема периферійного характеру капіталізму країн, що розвиваються, який відрізняється від капіталізму промислово розвинутих країн ПРК не тільки ступенем розвитку, але й моделлю способу виробництва матеріальних благ. Ця модель здебільшого розвивається на т. з. імітаційній основі через вливання іноземного капіталу, технологій і ідеологій, а не на національній основі. Нові технології, що застосовуються тут, як правило, морально застарілі і засновані на подальшому збереженні залежності цих держав від промислово розвинених країн.

Особливо важливою для країн, що розвиваються, є проблема їх участі в міжнародному поділі праці, яка викликана тим, що вони не виробляють цілої низки необхідних для суспільного відтворення товарів. І в той же час вони є виробниками сировини, яка необхідна для ПРК.

Але через запровадження в ПРК сучасних енерго- та матеріало-зберігаючих технологій відбувається тенденція до скорочення попиту на сировину. Не дивлячись на багато проблем в галузі експорту з країн, що розвиваються, частка цих країн в загальному світовому експорті невпинно підвищується. Відбувається також реструктуризація скупного експорту цих країн. Зростає доля промислових виробів, особливо машин і обладнання, їх експорт в 1970 – 1991 рр. виріс більше ніж в 90 раз. Попереду ідуть так звані “нові індустріальні країни”, а інші країни навіть скоротили свою частку в промисловому експорті (Нігерія). Для багатьох країн, що розвиваються, характерним є використання таких джерел надходження іноземної валюти, як \Rightarrow *послуги*, \Rightarrow *туризм*, \Rightarrow *експорт робочої сили*.

13.3. Нові індустріальні країни (НІК) та причини їх швидкого економічного зростання. Роль транснаціональних компаній (ТНК)

Глобальні зміни в загальній структурі країн, що розвиваються, відбуваються в 60 – 80-х рр. ХХ століття. До цих змін, в першу чергу, слід віднести:

\Rightarrow з їх середовища виділилися так звані “нові індустріальні країни” (НІК);

\Rightarrow відбуваються корінні зміни в народному господарстві та соціально-економічній структурі країн “третього світу”.

До НІК, в першу чергу, відносять так звані “чотири малі дракони Азії”: Південну Корею, Тайвань, Сінгапур, Гонконг, а також НІК Латинської Америки: Аргентина, Бразилія, Мексика. Всі ці країни – НІК першої хвилі, або ж першого покоління. Слідом за ними йдуть НІК наступних поколінь – країни “другого покоління”: Малайзія, Таїланд, Індія, Чілі; “третього покоління”: Кіпр, Туніс, Туреччина,

Індонезія; "четвертого покоління": Філіппіни, південні провінції Китаю.

Критерії, за якими ті чи інші країни відносять до НІК за методикою ООН, такі:

- *розмір ВВП на душу населення;*
- *середньорічні темпи його приросту;*
- *питома вага оброблюваної промисловості у вартості ВВП (повинна бути більшою за 20%);*
- *обсяг експорту промислових виробів і їх частка в загальному експорті;*
- *обсяг прямих інвестицій за кордоном.*

Підраховано, що протягом 30 років (1960 – 1990) темпи розвитку економіки Азіатського регіону в цілому склали більше ніж 5% за рік, в той же час в європейських країнах – 2%. А окремі країни Азіатського регіону: Тайвань – 8,7%, Південна Корея – 8%, Сінгапур – біля 8%, Малайзія – більше 9% в рік.

Головними причинами швидкого економічного зростання цих країн були:

↳ *таким країнам, як Тайвань і Південна Корея була надана велика економічна допомога США, як країнам, які протистояли "комуністичному впливу". Так, Тайваню була надана допомога в 1,5 млрд дол.;*

↳ *на формування сучасної структури економіки НІК великий вплив мали прямі інвестиції. Так, в першій половині 80-х рр. прямі інвестиції в економіку НІК досягли 42% прямих капіталовкладень в країни, що розвиваються. Найбільшими інвесторами в економіку НІК були США та Японія.*

Якщо для НІК Азії було характерно те, що підприємницький капітал направлявся головним чином в обробну промисловість та сировинні галузі, то в латиноамериканських НІК він йшов в торгівлю, сферу послуг, обробляючи промисловість. Широка експансія іноземного приватного капіталу привела до того, що в НІК фактично немає жодної галузі економіки, де б не було іноземного капіталу.

У 80-х рр. відбувається значне поглиблення економічних відносин між НІК та ТНК. Цьому дуже сприяв перегляд багатьма НІК

законодавств про прямі закордонні інвестиції, які надають більше гарантій іноземним інвесторам.

Як свідчить практика, ТНК роблять вагомий вклад в розвиток країн, що розвиваються. Цей вклад виражається в наступному:

➤ у передачі виробничих технологій в деякі галузі (текстильна, швейна, електронна промисловість). ТНК діють як інвестори і як постачальники інвестиційних товарів або технологій, ліцензій. Але ця передача через філіали ТНК дуже погіршує екологію тих країн, куди надходять ці інвестиції;

➤ в сприянні перетворенню країн, що розвиваються, з експортерів сировини в продавців готових виробів.

ТНК покращують в "третьому світі" ситуацію зі зайнятістю. Але число робочих місць, пов'язаних з прямими іноземними інвестиціями, складає лише 1% економічно активного населення країн, що розвиваються.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 13

Запитання

- 1. Які причини прискорили розпад колоніальної системи імперіалізму та які причини диференціації країн, що звільнилися від колоніальної залежності?*
- 2. Що сприяло появі нових індустріальних країн, та які існують економічні зв'язки між НІК та транснаціональними корпораціями (ТНК)?*
- 3. У чому полягають відмінності між периферійною, імітаційною та національною основами економічного розвитку в країнах, що розвиваються?*
- 4. Які основні проблеми участі країн "третього світу" в міжнародному поділі праці?*

Тести

- 1. Визначте причини, що прискорили розпад колоніальної системи імперіалізму:*
 - а) демократизація соціально-економічного устрою в ПРК-метрополіях;*
 - б) небажання залежних країн жити під колоніальним гнітом;*

в) перемога демократичних сил в Другій світовій війні;
г) активізація національно-визвольної боротьби народів колоній за незалежність;

д) правильні відповіді: а), в); е) правильні відповіді: в), г).

2. Вкажіть характерні риси країн, що розвиваються:

- а) знаходження в несприятливих кліматичних зонах;
- б) бідність, перенаселеність, високий рівень безробіття;
- в) велика заборгованість ПРК;
- г) низький рівень розвитку продуктивних сил;
- д) відсталість тутешнього населення;

е) правильні відповіді: а), д); є) правильні відповіді: б), в), г).

3. Чим характеризується "імітаційна" основа економічного розвитку країн, що розвиваються?

- а) вони копіюють технології ПРК;
- б) вони повністю залежать від іноземного капіталу, технологій та ідеологій;

в) використовують морально застарілу техніку і технологію та виготовляють лише напівфабрикати або збирають готові вироби з напівфабрикатів та комплектуючих деталей іноземного виробництва;

г) правильні відповіді: б), в).

4. Чим визначається проблема участі країн, що розвиваються, в міжнародному поділі праці:

а) вони не можуть самостійно виробляти цілої низки необхідних для суспільного відтворення товарів;

б) вони не бажають працювати зі своїми колегами в ПРК;

в) країни, що розвиваються, є переважно виробниками сировини, попит на яку з боку ПРК скорочується;

г) вони не мають транспортних засобів для перевезення своєї продукції на іноземні ринки;

д) їх продукція має дуже високі ціни і не користується попитом на іноземних ринках;

е) правильні відповіді: а), д); є) правильні відповіді: а), в).

5. Визначте основні причини швидкого економічного зростання НІК:

а) економічна допомога США як країнам, що протистоять "комуністичному впливу";

б) великі прямі інвестиції в економіку НІК;

в) вигідне географічне положення;

г) сприятливі кліматичні умови;

д) підтримка з боку ТНК;

е) правильні відповіді: б), в); є) правильні відповіді: а), б), д).

Основні тенденції економічного розвитку України у повоєнний період і до кінця 80-х рр. ХХ ст.

План викладення матеріалу

14.1. Наслідки Другої світової війни для економіки України.

14.2. Структурні зрушення у народному господарстві України.

14.3. Економічна реформа другої половини 60-х рр. ХХ ст. та причини її невдачі. Застійні явища в економіці 70-х рр. та першої половини 80-х рр. ХХ ст.

14.4. Спроби реформування радянської системи у другій половині 80-х рр. ХХ ст. Перебудова.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки і самоконтролю знань з розділу 14.

14.1. Наслідки Другої світової війни для економіки України

Протягом 1941–1944 рр. воєнні дії на території України призвели до загибелі 3,9 млн мирних жителів, 2,2 млн було силоміць вивезено до Німеччини. За роки війни пішов із життя кожен шостий мешканець України, 10 млн чол. втратили притулок. Було зруйновано 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл України (понад 250 з них зазнали долі Хатині). Зруйновано 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. В Україні залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Промислове виробництво у 1945 р. складало лише 26% від рівня 1940 року. Різко скоротилося поголів'я худоби. Тільки прямі збитки, завдані господарству України, становили 285 млрд крб. Загальна сума втрат, яких зазнало населення і господарство України, становила майже 1,2 трильйона карбованців.

Саме тому багато західних експертів вважали, що для відновлення господарства України буде потрібно не менше 20 – 25 років, а дехто називав навіть 100 років.

Проте, завдяки централізації матеріальних і людських зусиль всього суспільства, відбудова була завершена уже у 4-му кварталі 1949 року.

У серпні 1945 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР”. Протягом 1946 – 1950 рр. обсяг капітальних вкладень у господарство України становив понад 65 млрд крб (у довоєнних цінах). Це перевищувало відповідні капіталовкладення за три довоєнні п’ятирічки разом узяті. Зазначеного п’ятирічним планом на 1950 р. рівня промислового виробництва досягли в четвертому кварталі 1949 р. Обсяг валової продукції промисловості України в 1946 – 1950 рр. збільшився у 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15 %. Були відбудовані шахти в Донбасі, Дніпрогес, заводи „Запоріжсталь”, “Азовсталь”, машинобудівні підприємства Києва і Харкова.

На кінець п’ятирічки в Україні більше, ніж до війни, добувалося залізної руди, вироблялося прокату чорних металів, продукції машинобудування і металообробки, електроенергії, цементу. Майже стільки, скільки до війни, виплавлялося чавуну, сталі, добувалося кам’яного вугілля. В Західній Україні фактично було заново створено важку промисловість.

Четвертий п’ятирічний план за загальним обсягом виробництва промислової продукції було виконано за 4 роки і 3 місяці. Гірше було становище з відбудовою сільського господарства. Так, в 1946 р. валовий збір зернових в Україні був в 3,3 раза меншим, ніж у 1940 р. З 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства республіки зріс на 65 %, а в 1958 – 1964 рр. ще на 3 %. Вперше за радянських часів країна стала імпортувати зерно.

Внаслідок післявоєнної відбудови народного господарства в Україні йшло інтенсивне зростання промислового виробництва, яке відбудовувалося на новій технологічній основі. Так, уже в 1965 р. темпи зростання промислової продукції в Україні вирости в 5,6 раза

в порівнянні з 1940 р.; в 1970 р. – 8,3 рази, 1975 р. – 12 разів, а продуктивність праці в 1965 р. виросла більше ніж в 3 рази, в 1970 р. – 4 рази, 1975 рік – 5 разів.

14.2. Структурні зрушення у народному господарстві України

У післявоєнний період в економіці України відбуваються значні структурні зрушення. Особливо це стосується народного господарства західних областей України.

Було взято курс на реконструкцію і розвиток як традиційних для Західної України галузей промисловості (нафтодобувна, газова), так і нових (машинобудівна, приладобудівна, металообробка та ін.). Протягом четвертої п'ятирічки з великих промислових підприємств СРСР в західні області України приїхало 20 тис. робітників і 2 тис. інженерно-технічних працівників. У цілому за п'ять років чисельність робітників, зайнятих у промисловості, зростає із 138 тис. до 284 тис. чоловік.

Особливість індустріалізації західних областей полягала в тому, що темпи промислового розвитку тут були значно вищими, ніж у східних областях. Якщо питома вага промислових підприємств західних областей в усій промисловості України становила в 1940 р. 4,7%, то в 1948 р. – 12,6%. Питома вага робітників відповідно зростає з 5,9% до 11,8%. Відповідні зміни відбулися і в сільському господарстві. За період з 1948 – 1949 рр. відбулася масова колективізація селянства Західної України. Якщо на початку 1946 р. у західних областях нараховувалося 158 колгоспів, на початку 1948 р. – 1762, то на 1 листопада 1949 р. – уже 6 тисяч. До середини 1950 р. у понад 7 тис. колгоспів було об'єднано майже 93%, а до середини 1951 р. – понад 95% селянських господарств.

Одним з найрадикальніших заходів була спроба частково *децентралізувати керівництво економікою*. Право планування й розпорядження місцевими ресурсами було передано від центральних відомств місцевим *радам народного господарства* (раднар-госпам). Це дало можливість концентрувати увагу на вирішенні регіональних проблем. Відповідним чином змінювався стан справ

у промисловості, її розвиток в Україні характеризувався значним збільшенням капіталовкладень у важку промисловість, уповільненням темпів в розвитку легкої промисловості і загальним зниженням темпів зростання.

Багато обіцяли такі нововведення в сільському господарстві, як ліквідація МТС і передача їх майна колгоспам. Плюсом стало підвищення заробітної плати колгоспникам.

Але загальна структура народного господарства України внаслідок формування єдиного народногосподарського комплексу СРСР набувала однобічного характеру. Переважали підприємства вугільно-металургійного комплексу, оборонної промисловості, спеціалізованого машинобудування. Були обмежені підприємства замкнутого циклу і зростала їх залежність від інших регіонів СРСР.

Умови життя мільйонів радянських людей в цей період поступово поліпшувалися. Було докладено чимало зусиль для поліпшення житлових умов громадян. Поряд з цим періодично виникали дефіцити найнеобхідніших товарів.

14.3. Економічна реформа другої половини 60-х рр. ХХ ст. та причини її невдачі. Застійні явища в економіці 70-х рр. та першої половини 80-х рр. ХХ ст.

У 1945 р. почалася економічна реформа за ініціативою *О. М. Косігіна* (тодішнього Голови Ради Міністрів СРСР). Вона спрямовувалася ⇒ на розширення господарської самостійності підприємств, ⇒ місцевої ініціативи, ⇒ посилення економічних стимулів до праці. Дозволялося навіть корегувати на місцях окремі положення п'ятирічного плану. Ліквідувалися раднаргоспи і відновлювалися промислові міністерства.

У 1947 р. перший секретар ЦК КПУ *М. С. Хрущов* започаткував експерименти в реформуванні сільськогосподарського виробництва. Розпочалося об'єднання дрібних колгоспів, обмеження присадибних земельних ділянок та індивідуальних господарств. Для більш ефективного використання сільськогосподарської техніки та агротехнології було розпочато створення агроміст. Було також дуже поширено вирощування кукурудзи та застосування хімічних

препаратів з метою підвищення урожайності сільськогосподарських культур. Проте ці реформи не дали очікуваного ефекту, а іноді гальмували сільськогосподарський процес.

Економічний розвиток України в другій половині 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. стабілізувався завдяки реформі і сприятливій зовнішньоекономічній кон'юнктурі. Збільшення капіталовкладень в легку промисловість під час проведення реформи сприяло певному підвищенню стандарту життя населення України.

Проте, починаючи з 1972 р., з приходом до керівництва державою *Л. І. Брежнєва*, економічну реформу, спочатку гальмували, а згодом згорнули повністю. Центр уваги було перенесено ➤ на оборонну промисловість, ➤ освоєння Сибіру та ➤ збільшення капіталовкладень в сільське господарство.

В 70-ті рр. – на початку 80-х рр. економіка України розвивалася переважно екстенсивними методами. Економіка України була перетворена на інтегральну частину загальносоюзного народногосподарського комплексу. Тут розміщувались виробництва з незавершеним циклом, в тому числі високотехнічні. Традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки в республіці (вугільна, металургійна, машинобудівна) швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їх продукції неухильно знижувалась.

На території України розміщувалися підприємства атомної енергетики в густозаселених, непристосованих для цього районах.

Цей період став часом уповільнення економічного розвитку, який перетворився на початку 80-х рр. на якісний занепад.

Хронічно не виконувалися завдання п'ятирічних планів в цілому ряду стратегічних показників. Зокрема, у 9-й п'ятирічці (1971 – 1976) національний дохід (НД) мав збільшитися на 37 – 39%, а зріс лише на 25%. В 10-й п'ятирічці планувалося зростання НД на 25%, а одержано лише 18%. Якщо з деяких показників розвитку промисловості Україна наближалася до запланованого (електроенергія, цемент, вугілля тощо), то сільське господарство залишалось найменш ефективною ланкою, хоч в цю галузь було вкладено в 70-х рр. майже 27% від всіх капіталовкладень в українську економіку. Тут

запроваджувалися масштабні програми механізації, хімізації, меліорації, але темпи зростання виробництва в цій галузі постійно падали. У 1960–1970-х рр. вони становили 4,5% в середньому на рік, а у 1981–1985 рр. – 3,9%. У другій половині 70-х рр. середньорічний приріст сільськогосподарської продукції становив 1,5%, а в першій половині 80-х рр. – 0,5%. У 70-х рр. близько 30% всієї продукції сільського господарства давали особисті підсобні господарства селян.

14.4. Спроби реформування радянської системи у другій половині 80-х рр. ХХ ст. Перебудова

У квітні 1985 р. Генеральним Секретарем ЦК КПРС став *М. С. Горбачов*. Однією з найважливіших причин "*перебудови*", яку запропонував *М. С. Горбачов*, була потреба у зменшенні тягара гонки озброєнь. *М. С. Горбачов* спочатку намагався прискорити розвиток економіки СРСР, насамперед за рахунок випереджуючого розвитку машинобудування. Але більша частина капіталовкладень була розпорошена в незавершеному будівництві та в неефективних виробництвах, що викликало додаткову інфляційну хвилю. Падіння цін на нафту на світовому ринку, а також помилки внутрішньо-економічної політики (так звана "*антиалкогольна політика*") підірвали економіку.

У червні 1987 р. на Пленумі ЦК КПРС було проголошено програму радикальної реформи управління економікою. Розширювалися права підприємств, почалося запровадження орендних та акціонерних форм господарювання, кооперативів у торгівлі та промисловості, сімейного підряду у сільському господарстві, малих підприємств, спільних підприємств з іноземними фірмами, прийнято закон про індивідуальну трудову діяльність.

Економіку України було важко реформувати, тому що більше 60% її становила важка промисловість. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу, а 95% продукції вироблялося на підприємствах союзного підпорядкування. Частка України в загальносоюзному виробництві скорочувалася. Так, національний дохід на душу населення складав у 1970 р. 96,9%, у 1989 р. – 89,7%

від загальносоюзного. Тобто, Україна в СРСР посідала за цим показником шосте місце після республік Прибалтики, Росії, Білорусії.

Надзвичайної гостроти набули економічні проблеми. Особливо після того, як 26 квітня 1986 р. стався вибух на Чорнобильській АС. Ця аварія лягла великим тягарем на економіку України: було відселено населення в радіусі 30 км від реактора; з господарського обороту вилучено близько 190 тис. га землі. На початку 90-х рр. Україна мала найгірші показники тривалості життя та дитячої смертності в Європі.

З 1988 р. темпи зростання фондоозброєності у промисловості хоч і зростали, але за рахунок застарілих основних фондів. В результаті фондовіддача та продуктивність праці падали. Розпочався спад виробництва. У 1990 р. національний дохід скоротився на 4%, а у 1991 р. ще на 13%. Загальний обсяг товарів у торгівлі і промисловості з 1986 по 1990 р. зменшився на одну третину.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 14

Запитання

- 1. Чим можна пояснити той факт, що для відновлення господарства України після розрухи, спричиненої Другою світовою війною, було потрібно не 25 – 100, а лише 4,5 років?*
- 2. Які структурні зрушення в народному господарстві України відбулися в післявоєнний період (50 – 60-ті рр. ХХ ст.)?*
- 3. Що спричинило застійні явища в економіці України в 70 – 90 -ті рр. ХХ ст.?*
- 4. Чорнобильська трагедія та її вплив на економічний розвиток України.*

Тести

- 1. У чому переваги та недоліки експериментів М. С. Хрущова в реформуванні сільського господарства:*

- а) підвищення закупівельної ціни на сільгосппродукцію;
- б) збільшення державного асигнування аграрного сектору;
- в) зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства;
- г) збільшення посівів кукурудзи, гороху замість пшениці;
- д) обмеження індивідуальних присадибних господарств;
- е) ліквідація МТС та передача техніки колгоспам;
- є) утворення “рукотворних морів” та водосховищ.

2. *Визначте, що з перерахованих напрямів “Косигінських реформ” не було запроваджено:*

- а) скорочення обов’язкових планових показників для підприємств;
- б) зменшення потреби в капіталовкладеннях;
- в) створення на підприємствах фондів матеріального стимулювання;
- г) заміна дотацій промисловому будівництву кредитування;
- д) ліквідація раднаргоспів, відновлення галузевої системи управління;
- е) зменшення фінансування сільського господарства;
- є) підвищення закупівельних цін на сільгосппродукцію;
- ж) збільшення фінансування сільського господарства;
- з) правильні відповіді: а), є);
- и) правильні відповіді б), е).

3. *Причини застійних явищ в економіці 70-х – першій половині 80-х рр. в Україні:*

- а) найвищий в СРСР рівень спрацьованості основних виробничих фондів промисловості;
- б) найнижчі в Радянському Союзі темпи зростання основних виробничих фондів в Україні;
- в) дуже великі перекоси в структурі промисловості України, де частка ВПК становила понад 60%, а на споживчий ринок 29% від ВВП;
- г) обмеженість енергопостачання;
- д) витратний характер виробництва та зниження темпів використання досягнень НТП;
- е) низький рівень розвитку науки і техніки;
- є) відсутність висококваліфікованих кадрів;
- ж) правильні відповіді: б), в), є);
- з) правильні відповіді: а), б), в), д).

Особливості економічного розвитку України після проголошення незалежності

План викладення матеріалу

15.1. Проголошення незалежності України.

15.2. Основні тенденції економічного розвитку України в перехідний період від тоталітарної до ринкової економіки.

15.3. Особливості реформування економіки України.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 15.

15.1. Проголошення незалежності України

Після провалу в серпні 1991 року змови ГКЧП 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла *Акт незалежності України*, який був підтверджений референдумом 1 грудня 1991 р.

Сьомого-восьмого грудня президенти України *Л. Кравчук*, Російської Федерації *Б. Єльцин* та Голова Верховної Ради Білорусії *С. Шушкевич* під час зустрічі у Біловезькій Пущі (Білорусія) заявили про те, що СРСР припиняє своє існування, а на його місці утворюється *Співдружність незалежних держав (СНД)*.

21 грудня в Алма-Аті про приєднання до СНД заявили деякі інші колишні республіки СРСР. Уже в грудні 1991 р. незалежність України визнали 68 держав. Впродовж 1992 р. Україну визнали ще 64 держави.

Найважливішими подіями політичного розвитку України було встановлення, згідно зі Законом України від 27 липня 1991 р., поста *Президента України*. У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла закон про заснування посади представників Президента як найвищих посадових осіб виконавчої влади, які ставали главами місцевих адміністрацій в областях, районах і містах центрального підпорядкування – Києві та Севастополі. Але в березні 1993 р.

Верховна Рада України прийняла рішення про те, що голови обласних та районних рад залишаються найвищими посадовими особами в регіонах.

Вісімнадцятого травня 1995 р. був прийнятий Закон “Про державну владу і місцеве самоврядування”, згідно з яким Президент ставав одноосібним главою уряду і сам формує уряд.

Восьмого червня 1995 р. було підписано конституційну угоду, якою розділялися повноваження Верховної Ради і Президента. Функції Президента значно розширювалися. 28 червня 1996 р. на 5-й сесії Верховної Ради України було прийнято нову *Конституцію незалежної України*, якою Україна проголошена ⇔ суверенною і незалежною, ⇔ демократичною, ⇔ соціальною, правовою державою. Державна влада в Україні поділяється на ➤ законодавчу, ➤ виконавчу та ➤ судову (ст.13). Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, проголошені об’єктами прав власності українського народу.

Конституцією визначені права, свободи та обов’язки людини і громадянина України.

15.2. Основні тенденції економічного розвитку України в перехідний період від тоталітарної до ринкової економіки

Економіка України була тісно інтегрована в єдиній економічній системі СРСР – народногосподарському комплексі, де існували певні пріоритети, яким надавалися переваги в розвитку – це і оборонний комплекс (майже 40% підприємств якого були в Україні), пріоритетність в техніко-економічному розвитку забезпечувалась вугільно-металургійній базі Кузбасу, при відставанні Південно-українського комплексу. Крім того, в колишньому СРСР значна частина амортизаційних коштів використовувалась на потреби нового будівництва, на шкоду іншим підприємствам, які не могли здійснювати процеси реновації.

В Україні було понад дві тисячі великих підприємств, які підпорядковувались загальносоюзним міністерствам і після розпаду

СРСР довгий час не мали господаря. Промисловість України виробляла не більше 20% кінцевого продукту. Основна частина її товарної продукції становила напівфабрикати або комплектуючі вироби, призначені для продовження виробничого процесу в інших республіках.

Економіка України традиційно залежала від поставки нафти і газу з Російської Федерації, Азербайджану, Туркменії. Протягом 30 років нафта і газ реалізувалися за цінами, які в десятки разів поступалися світовим. Але з початком інтеграції України у світове господарство за енергоносії потрібно платити реальну ціну. Це привело до збільшення витрат виробництва і зменшення маси національного доходу. Лібералізація цін привела до того, що ціни на газ в Україні за 1992 р. зросли в 100 разів, а на нафту в 300 разів. Це спричинило зростання інфляції, яка поступово перейшла в гіперінфляцію. За 1992 р. гроші знецінилися в 21 раз, а за 1993 рік – у 103 рази. Зростає тіньова економіка, посилюється корупція в державному апараті, посилюється втеча капіталів за кордон. Так, наприкінці 1994 р. у розпорядженні вітчизняних власників на території України зберігалось від 2 до 4 млрд дол., а поза її межами – від 10 до 20 млрд дол. За 1990 – 1994 рр. вироблений в Україні національний дохід скоротився на 57,8 %.

Однією з провідних тенденцій економічного розвитку України є прагнення побудувати ринкову соціальноорієнтовану економіку змішаного типу, де держава буде виконувати в межах закону лише роль регулятора економіки, використовуючи методи переважно економічного впливу.

Важливою тенденцією є також перехід до багатоукладної структури економіки, який здійснюється шляхом заходів роздержавлення і приватизації (питома вага державної власності не повинна перевищувати 30 %). Розпочався процес роздержавлення власності. Виникають нові форми господарювання, які з'являються внаслідок корпоратизації державних підприємств та їх приватизації. Сертифікатну приватизацію замінюють грошовою приватизацією, яка має забезпечити надходження коштів до Державного бюджету, зростання інвестицій в економіці та формування ринкових відносин. Статтею 14 Конституції України земля

проголошена основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю має набуватися і реалізуватися громадянами, юридичними особами та державою винятково згідно з відповідним законодавством, яке розробляється і ухвалюється Верховною Радою України.

У цьому питанні боролися дві тенденції: *першою* передбачалося збереження права власності на землю за державою та громадськими господарствами і підприємствами: КСП, аграрними асоціаціями та спілками, оренда землі з передачею в спадок; *другою* тенденцією передбачалась приватизація землі фізичними особами з правом її купівлі-продажу, застави, передачі в спадок.

Важливою тенденцією є також ⇒ *прагнення інтеграції економіки України до Європейського Союзу та до ⇒ створення вільного економічного простору в складі СНД.*

15.3. Особливості реформування економіки України

Маючи за мету побудову ринкової економіки соціально-орієнтованого типу, в Україні проводять реформи, які мають забезпечити перехід до багатоукладної економіки. Це здійснюється шляхом роздержавлення і приватизації. Розроблена відповідна законодавча база, яка регламентує конкретні шляхи та методи перетворення державних підприємств у недержавні, з врахуванням особливостей кожної галузі та їх значення для суспільства.

За роки свого незалежного розвитку Україна має певні соціальні, економічні і політичні здобутки:

↳ *по-перше*, за формою правління незалежна Україна перетворюється з радянської на президентсько-парламентську республіку. Всеукраїнський референдум, який відбувся 1 грудня 1991 року, голосами 76% всіх дієздатних виборців підтвердив Акт проголошення державної незалежності України. Одночасно було обрано і першого її Президента;

↳ *по-друге*, в результаті тривалого Конституційного процесу 28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію (Основний Закон) України, відповідно якого визначено базові координати та орієнтири, сукупність суспільних цінностей – усе те, що формує політико-економічну систему;

↳ *по-третє*, з прийняттям Конституції та Закону “Про місцеве самоврядування в Україні” було закладено основи нового місцевого самоврядування, визначено його систему, до елементів якої належать: ⇒ *територіальні громади*; ⇒ *органи та посадові особи місцевих рад і адміністрацій*; ⇒ *органи самоорганізації населення*.

Перше десятиріччя незалежності України в галузі економіки характеризується насамперед тим, що було започатковано перехід від адміністративно-командної системи господарювання до ринкової. З цією метою здійснюється ⇒ *роздержавлення*, ⇒ *приватизація* і ⇒ *демонополізація економіки*. Але процес реформування відбувається дуже складно і супроводжується великими втратами.

Основними причинами цих втрат є невизначеність самої сутності ринкової економіки, а стратегія і тактика реформ дуже часто визначалась з подання іноземних консультантів та радників, а також відсутність чіткого і жорсткого контролю та регулювання радикальних трансформаційних процесів.

Економічні трансформації, що відбуваються в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., ускладнюються затяжною економічною кризою в промисловості, в аграрному секторі, інших галузях, яка виявилася передусім у великомасштабному спаді виробництва, скорочені ВВП, що в свою чергу призвело до різкого зниження життєвого рівня населення.

В промисловості, наприклад, спад виробництва був неминучим, насамперед, за рахунок скорочення воєнного виробництва, а також зволікання, млявості і непослідовності переходу до ринкової системи господарювання. Протягом 90-х р. так і не відбулося жодних позитивних зрушень у галузевій структурі промисловості, хоча від самого початку її перебудови це було проголошено одним з першочергових завдань ринкових реформ. Отож, прискорення проведення ринкових реформ є єдиним гарантом ефективності функціонування будь-якої галузі.

Спад виробництва в аграрному секторі дехто схильний пояснити необґрунтованим реформуванням відносин власності на селі, ліквідацією усталених господарських форм, розпаюванням

сільськогосподарських угідь та матеріально-технічних засобів господарювання на землі. Проте основні причини кризи в аграрному секторі, мабуть, полягають в іншому, а саме:

➤ в політичній нестабільності в країні, що гальмувало процес формування досконалої законодавчої бази аграрних трансформацій, а отже, і стримувало їх проведення;

➤ в організаційній недосконалої, нерішучості та зволіканні зі здійсненням аграрних реформ, у результаті чого вони не стали активною протидією тенденціям до спаду сільськогосподарського виробництва;

➤ у порушенні принципів економічних відносин сільгоспвиробників з іншими сферами економіки та держбюджетом, насамперед, у багаторазовому зростанні диспаритету цін на шкоду селу.

Для подолання кризових явищ в сільському господарстві необхідно було здійснити рішучі кроки в проведенні соціально-економічних і організаційних перетворень на селі, забезпечити фінансове оздоровлення сільськогосподарських підприємств і формування усіх складових аграрного ринку. Проте ці кроки здійснювалися дуже мляво і нерішуче.

Україна настійно інвестиційного забезпечення економічного зростання, органічного поєднання інвестицій та інновацій. Починаючи з 1998 р., в країні припинився спад і щороку збільшуються обсяги інвестицій. Це забезпечується, насамперед, зростанням ВВП, у тому числі тієї частини, яка використовується на нагромадження. Пожвавлення економічної, зокрема інвестиційної та інноваційної діяльності, й поліпшення на цій основі соціальних умов буде досягнуто шляхом рішучих, прозорих і послідовних комплексних реформ, які (як показує позитивний досвід інших країн, що реально здійснили такі реформи) ⇒ вивільнять приватну ініціативну, підприємницьку діяльність, ⇒ створять цивілізоване конкурентне середовище, ⇒ посилять мотивацію праці та заощаджень, ⇒ інвестицій та інновацій і нададуть економіці стимулів для сталого ефективного розвитку.

Запитання та тести для самостійного повторення матеріалу та самоперевірки знань з розділу 15

Запитання

1. Які основні причини зумовили розпад СРСР та виникнення незалежних національних держав?

2. Яке економічне значення має прийняття Конституції – основного закону незалежної України?

3. Назвіть основні причини обвального падіння обсягів ВВП та зубожіння великої маси народу України.

4. Визначте основні напрямки та хід ринкового реформування економіки України за роки незалежності.

5. Поясніть, в чому полягає необхідність ринкового реформування відносин власності та переходу до багатокладної економіки.

6. Що Ви розумієте під роздержавленням та приватизацією, і як Ви оцінюєте організаційне і законодавче забезпечення радикальних змін форм власності в Україні?

7. Які існують проблеми та перспективи реформування відносин власності в аграрному секторі економіки України?

8. Які, на Ваш погляд, переваги та недоліки нових форм управління та господарювання, що виникли внаслідок ринкових реформувальних економіки України?

Тести

1. Визначте основні причини обвального падіння виробництва ВВП в перші роки незалежності України:

а) неспроможність, розгубленість урядових структур ефективно управляти економічними процесами;

б) труднощі, пов'язані з виходом з єдиного господарського комплексу СРСР;

в) розрив економічних зв'язків з партнерами в інших регіонах колишнього СРСР;

г) вихід з рубльової зони і відсутність повноцінної національної валюти;

д) відкрита підривна діяльність іноземних фірм та розвідки;

е) правильні відповіді: а), д); є) правильні відповіді: б), в), г).

2. Які основні причини невдалої економічної політики уряду України на початку 90-х рр. ХХ ст.?

- а) активне запровадження ринкових відносин;
- б) відновлення порядку і адміністративної системи управління економікою;
- в) посилення кредитної смісії та гіперінфляції;
- г) введення директивних цін та обмеження доходів;
- д) перехід до економічних методів управління економікою;
- е) правильні відповіді: а), д); є) правильні відповіді: б), в), г).

3. Як можна характеризувати економічне становище України у другій половині 90-х рр. ХХ ст.:

- а) початок реального курсу на роздержавлення та приватизацію державної власності;
- б) повне припинення інфляції та активне економічне зростання;
- в) проведення грошової реформи шляхом деномінації карбованця і заміна його гривнею;
- г) здійснення лібералізації цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі;
- д) зміцнення економічних позицій та посилення державної підтримки колгоспів і радгоспів;
- е) правильні відповіді: б), д); є) правильні відповіді: а), в), г), е).

4. Вкажіть основні напрямки ринкового реформування економіки України за 10 років незалежності:

- а) перехід до багатоукладної економіки шляхом роздержавлення та приватизації;
- б) централізація економіки та посилення державного контролю за її функціонуванням;
- в) перехід до переважно економічних методів управління економікою з боку державних органів;
- г) реформа фінансової та банківської системи і піднесення ефективності та функціонування;
- д) реформування відносин власності в аграрному секторі паювання та приватизації землі;
- е) високий рівень соціального забезпечення населення;
- є) правильні відповіді: б), с). ж) правильні відповіді: а), в), г), д).

5. Відзначте нові форми господарювання в перехідній економіці України:

- а) акціонерні товариства;

- б) комбінати та трести;
- в) товариства з обмеженою та повною відповідальністю;
- г) командитні товариства;
- д) фірми, асоціації;
- є) фермерські господарства;
- є) колгоспи, радгоспи;
- ж) правильні відповіді: а), в), г), д), є);
- з) правильні відповіді: б), є).

Відповіді на тестові завдання

Розділ 1: 1 – в; 2 – в; 3 – в; 4 – в, г.

Розділ 2: 1 – б, е, є, з; 2 – а; 3 – б.

Розділ 3: 1 – г; 2 – г; 3 – а; 4 – а, в; 5 – а, г; 6 – б.

Розділ 4: 1 – в; 2 – д; 3 – в; 4 – в; 5 – а; г; 6 – д.

Розділ 5: 1 – д; 2 – в; 3 – б; 4 – г, в; 5 – в, г; 6 – в.

Розділ 6: 1 – г; 2 – д; 3 – г; 4 – д.

Розділ 7: 1 – а; 2 – г; 3 – б; 4 – д; 5 – в; 6 – б; 7 – д.

Розділ 8: 1 – є; 2 – е; 3 – в.

Розділ 9: 1 – в; 2 – д; 3 – д; 4 – д; 5 – в; 6 – позитивні а, б, в, е;
негативні – г, д; 7 – е.

Розділ 10: 1 – є; 2 – е; 3 – є; 4 – д; 5 – с; г; 6 – є; 7 – с; 8 – є.

Розділ 11: 1 – е; 2 – є; 3 – є; 4 – в, г, а, б, д, е; 5 – є; 6 – г, б, д, в, а, д.

Розділ 12: 1 – є; 2 – г, б, в, а, д; 3 – з; 4 – д.

Розділ 13: 1 – е; 2 – є; 3 – г; 4 – е; 5 – є.

Розділ 14: 1 – переваги – а, б, в, е; недоліки – г, д, е; 2 – і; 3 – з.

Розділ 15: 1 – є; 2 – в; 3 – ж; 4 – ж; 5 – ж.

Рекомендований список основної літератури (оптимальний для вивчення курсу)

Адвокушин С. Д. Международные отношения. – М., 1996.

Асновик Б. Д., Лазерович М. В. Економічна історія: Курс лекцій. – 5-те вид., випр. – К., 2005.

Боев Ю. О., Боева С. Ю. Економічна історія. Західна Європа. Японія. США: Навч. посіб. – К., 2003.

Економічна історія: Лекції / Тімочко Н. О., Пучмо О. А., Рудомюткіна Л. М. та ін. – К.: КНЕУ, 2000.

История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920 – 1990 гг. Учебн. пособие / А. Н. Маркова, Н. С. Кравцова, А. С. Квасов и др. Под ред. проф. А. Н. Марковой – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1995.

Історія України. Курс лекцій у 2-х книгах: Навч. посібник / Л. Мельник, В. Верстюк, М. Демченко та ін. – кн. 1 – К., 1992.

Історія України: нове бачення у 2-х т. / О. І. Гурій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Котляр та ін. Під ред. В. А. Смолія. – К.: Україна, 1995.

Калінічева Г. І. Економічна історія. Короткий конспект лекцій – К.: МНУП, 1998.

Ковалев И. Н. История экономики и экономических учений (серия “Учебники и учебные пособия”). – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.

Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2004.

Креміньов В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації (В 2 т.) – К.: Промінь, 2003.

Лановик Б. Д., Лазаревич М. В., Чайковський В. Б. Економічна історія. Курс лекцій / За ред. Б. Д. Лановика. 2-ге видан., перероб. – К.: Вікар, 2000.

Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Метейко Р. М. Економічна історія України і світу. Підручник за ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 2001.

Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія: Навчальний посібник. – К., 2004.

Лойберг М. Я. История экономики – М.: Инфра-М, 1998.

Неровня Т. Н. История экономики в вопросах и ответах. Серия “Учебники и учебные пособия”. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.

Нікула О. І. Економічна історія України і світу: Навчальний посібник. – Львів, 2001.

Полянська-Василенко Н. Історія України у 2-х т. – т. 1 – К.: 1990.

Світлична В. В. Історія України: Навч. посіб. – Львів: Новий світ -2000, 2004.

Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001) Під ред. В. М. Литвина – К.: Альтернатива, 2001.

Чекушина Ю. А., Толстух І. В. Нариси з економічної історії України: Навч. посіб. – К.: ЦНЛ, 2003.

Черкашина Н. К. та ін. Економічна історія: Навч. посіб. – К.: ЦНЛ, 2003.

Черкашина Н. К. Нариси з економічної історії України: Навчальний посібник. – К., 2003.

Экономическая история зарубежных стран. Курс лекций: 2-е изд., доп. и перераб. / Полетаева Н. И., Голубович В. И., Пашкевич Л. Ф. и др. Под ред. проф. В. И. Голубовича. – Минск: МКФ “Экоперспектива”, 1998.

Экономическая история капиталистических стран / Под ред. В. Т. Чунтулова и В. Г. Саричева. – М.: Высшая школа, 1985.

Экономическая история капиталистических стран. Учебное пособие / Под. ред. П. Я. Полянского, В. А. Жатина. – М.: МГУ, 1995.

Экономическая история СССР и зарубежных стран. Учебник для эконом. спец. вузов / Саричев В. Г., Чунтулов В. Г., Успенский А. А. и др. – М.: Высшая школа, 1978.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: в 3-х т. – т. 1. – К., 1990.

ЛАУРЕАТИ ПРЕМІЇ "В ПАМ'ЯТЬ АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ" З ЕКОНОМІКИ

1969 р.: ЯН ТІНБЕРГЕН (Голландія), РАГНАР ФРІШ (Норвегія) - за розробку математичних методів аналізу економічних процесів.

1970 р.: ПОЛ САМУЕЛЬСОН (США) - за внесок у підвищення рівня наукового аналізу в економічних науках.

1971 р.: САЙМОН КУЗНЕЦ (США) - за емпіричні дослідження економічного росту.

1972 р.: КЕННЕТ ЕРРОУ (США), ДЖОН ХІКС (Великобританія) - за роботи з теорії загальної економічної рівноваги і теорії добробуту.

1973 р.: ВАСИЛЬ ЛЕОНТЬЄВ (США) - за розробку методу "витрата-випуск" і його застосування в аналізі економічних проблем.

1974 р.: ФРІДРІХ ФОН ХАЙЕК (Австрія, США), ГУННАР МЮРДАЛ (Швеція) - за роботи в галузі теорії грошей, кон'юнктурних коливань і аналіз взаємозалежності економічних, соціальних і структурних явищ.

1975 р.: ЛЕОНІД КАНТОРОВИЧ (СРСР), ТЬЯЛЛІНГ КУПМАН (США) - за розробку теорії оптимального використання ресурсів.

1976 р.: МІЛТОН ФРІДМЕН (США) - за дослідження в галузі споживання, розробку монетарної теорії та історії грошового обігу.

1977 р.: ДЖЕЙМС МІС (Великобританія), БЕРТІН УЛІН (Швеція) - за роботи в галузі теорії міжнародної торгівлі і руху капіталів.

1978 р.: ГЕРБЕРТ САЙМОН (США) - за дослідження структур і процесів прийняття рішень в економічних організаціях.

1979 р.: АРТУР ЛЬЮЇС (США), ТЕОДОР ШУЛЬЦ (США) - за роботи по дослідженню проблем економіки країн, що розвиваються.

1980 р.: ЛОУРЕНС КЛЕЙН (США) - за роботи зі створення економічних моделей і їх застосування до аналізу економічної політики і циклічних коливань.

1981 р.: ДЖЕЙМС ТОБІН (США) - за дослідження зв'язків фінансових ринків зі споживанням, виробництвом, зайнятістю і цінами.

1982 р.: ДЖОРЖ СТИГЛЕР (США) - за вивчення промислових структур, аналіз функціонування ринків, ролі державного регулювання економіки.

1983 р.: ЖЕРАР ДЕБРЕ (США) - за роботи з теорії загальної економічної рівноваги.

1984 р.: РІЧАРД СТОУН (Великобританія) - за створення системи національних рахунків, статистичні виміри.

1985 р.: ФРАНКО МОДІЛЬЯНІ (США) - за дослідження проблем фінансової політики.

1986 р.: ДЖЕЙМС БЬЮКЕНЕН (США) - за роботи з аналізу договірних і конституційних основ теорії прийняття рішень.

1987 р.: РОБЕРТ СОЛОУ (США) - за фундаментальні дослідження в галузі теорії економічного росту.

1988 р.: МОРІС АЛЛЕ (Франція) - за розробку теорії економічної рівноваги, взаємозв'язку економічного росту, інвестицій і процентних ставок.

1989 р.: ТРЮГВЕ ХААВЕЛЬМО (Норвегія) - за внесок у теорію економічного аналізу.

1990 р.: ГАРРІ МАРКОВІЦ, МЕРТОН МІЛЛЕР, ВІЛЬЯМ ШАРП (усі - США) - за розробку теорії сучасних фінансових ринків, що відіграють вирішальну роль у розподілі ресурсів.

1991 р.: РОНАЛЬД КОУЗ (США) - за відкриття і прояснення точного змісту трансакційних витрат і прав власності в інституціональній структурі і функціонуванні економіки.

1992 р.: ГАРУ БЕККЕР (США) - за розширення сфери застосування мікроекономічного аналізу, розробку теорії людського капіталу.

1993 р.: ДУГЛАС НОРТ, РОБЕРТ ФОГЕЛЬ (обидвоє - США) - за використання економічної статистики як нового напрямку в галузі історії економіки.

1994 р.: ДЖОН ХАРСАНІ, ДЖОН НЕШ (обидвоє - США), РЕЙНХАРД ЗЕЛЬТЕН (ФРН) - за застосування теорії ігор до економічних процесів.

1995 р.: РОБЕРТ ЛУКАС (США) - за розробку і застосування теорії раціональних очікувань, її використання в розробці економічної політики.

1996 р.: ВІЛЬЯМ ВІКРІ (США), ДЖЕЙМС МІРРЛІС (Великобританія) - за розробку теорії стимулів в економіці в умовах недостатньої і суперечливої інформації.

1997 р.: РОБЕРТ МЕРТОН і МАЙРОН СКОУЛЗ (США) - за розробку формули оцінки вартості похідних цінних паперів, на основі якої згодом будувалася діяльність усіх фінансових ринків (ф'ючерси, опціони, варанти, свони і т.д.).

1998 р.: АМАРТІЯ СЕН (Індія) - за вклад в економіку благополуччя. Він пояснив економічний механізм, який лежить в основі існування голода і бідності.

1999 р.: РОБЕРТ МАНДЕЛЛ (США) - за роботи, які присвячені "оптимальним валютним зонам".

2000 р.: ДЖЕЙМС ХАКМЕН і ДЕНІЕЛ МАКФАДДЕН (США) - за роботу в галузі мікроеконометриці, математично-статистичного аналізу економічних явищ.

2001 р.: ДЖОРДЖ АКЕРЛОФ, МАЙКЛ СПЕНС, ДЖОЗЕФ СТИГЛІЦ (США) - за аналіз "ринків з асиметричною інформацією".

2002 р.: ДЕНІЕЛЬ КАНеман, СМІТ ВЕРНОН (США) - за дослідження в галузі психології прийняття рішень та альтернативних ринкових механізмів.

2003 р.: РОБЕРТ ІНЧ (США), КЛАЙВ ГРЕЙНДЖЕР (Великобританія) - за праці в галузі побудови економічних статистичних моделей, які дозволяють здобувати різноманітні прогнози шляхів розвитку економіки.

2004 р.: ФІНН Е. КІДЛАНД (Норвегія), ЕДВАРД С. ПРЕСКОТТ (США) – за внесок в динамічну макроекономіку: послідовність часу економічної політики та рушійні сили за діловими циклами.

2005 р.: РОБЕРТ АУМАН (Ізраїль, США), ТОМАС ШЕЛЛІНГ (США) – за внесок у розширення нашого розуміння конфлікту і співпраці за допомогою теоретико-ігрового аналізу.

НОВІ НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ ТА ПІДРУЧНИКИ

видавництва «Магнолія плюс» (м. Львів)

З грифом Міністерства освіти і науки України

МІЖНАРОДНІ РОЗРАХУНКИ І ВАЛЮТНІ ОПЕРАЦІЇ

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти*

Віднійчук-Вірван Л. А. – 2005. – 214 с.

ISBN 966-8340-52-3

Навчальний посібник підготовлений згідно з навчальною програмою дисципліни “Міжнародні розрахунки і валютні операції”. У ньому розкриті теоретичні і практичні аспекти основ організації міжнародних та міждержавних розрахунків, умови та особливості міжнародних розрахунків, фактори, що впливають на їх стан. Значна увага відводиться висвітленню питань валютних рахунків в міжнародних розрахунках, документам в зовнішньоторговельних операціях та умовам постачань, умовам та способам платежів у міжнародній торгівлі, документарним формам міжнародних розрахунків, банківським гарантіям та фінансуванню зовнішньоторговельних угод, валютним ринкам та валютним операціям, депозитним валютним операціям та управлінню валютними ризиками.

Розрахований для студентів вищих навчальних закладів зі спеціальностей: банківська справа, міжнародний бізнес, комерційна діяльність, менеджмент зовнішньоекономічної діяльності. Може бути використаний аспірантами та викладачами, слухачами факультетів післядипломної освіти, центрами підвищення кваліфікації, працівниками банків та широким колом читачів.

Навчальне видання

К. Г. Ходзінський
П. П. Мазурок

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ

Навчальний посібник
2-ге видання, виправлене

Відповідальний за випуск *В. М. Піча*
Дизайн та комп'ютерна верстка *О. М. Безотосний*

Підписано до друку з оригінал-макета 20.10.2005
Формат 60 × 84/16. Умовн. друк. арк. 8,75. Гарнітура Таймс Нью Роман

ТзОВ НВФ “Магнолія плюс”
а/с 2623, м. Львів-60, 79060, Україна, тел./факс 63-89-39
E-mail: magnolia@org.lviv.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 1767 від 26.04.2004 року,
видане Державним комітетом
телебачення та радіомовлення України

Видавець СПД ФО “В. М. Піча”
тел. 64-09-83

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 1766 від 26.04.2004 року,
видане Державним комітетом
телебачення та радіомовлення України

Надруковано в поліграфі

“Магнолія плюс”